

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

ЛИТВИНЕНКО ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.923.2-053.6:575.16 (043.3)

**ОНТОГЕНЕЗ І ДИЗОНТОГЕНЕЗ
ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ**

053 – психологія

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка

Науковий консультант

доктор психологічних наук, професор **Лозова Ольга Миколаївна**, Київський університет імені Бориса Грінченка, Інститут Людини, кафедра практичної психології, завідувач

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Папуча Микола Васильович**, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, факультет психології та соціальної роботи, кафедра загальної та практичної психології, завідувач;

доктор психологічних наук, професор **Грись Антоніна Михайлівна**, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія психології соціально дезадаптованих неповнолітніх, завідувач;

доктор психологічних наук, професор **Большакова Анастасія Миколаївна**, Харківська державна академія культури, факультет соціальних комунікацій і музейно-туристичної діяльності, кафедра психології та педагогіки, завідувач

Захист відбудеться «21» грудня 2021 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий «18» листопада 2021 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Особистість – автентична, неповторна система взаємопов'язаних та взаємодоповнюваних якостей, рис і проявів людини, котрі спрямовують її інтенції та визначають загальний потенціал буття. Дослідження в галузі психології особистості дозволяють виявити специфіку психічного життя людини, її духовного, фізичного та соціального функціонування, активності та прагнення до діяльності, спрямованої на перетворення навколишньої дійсності. Загальний конструкт особистості вміщує низку складових, котрі, об'єднуючись та взаємодіючи між собою, наділяють її принципово новими якостями та властивостями. Відповідно, в межах фундаментального наукового пошуку особистість має розглядатись як цілісність, що саморозвивається (С. Максименко), а дослідження особистісного становлення повинні виходити з методологічних позицій генетичного підходу.

Особистість є набутиим суспільно-історичним утворенням, відповідно, процес особистісного становлення починається на ранніх етапах онтогенезу в ході взаємодії індивіда з навколишнім світом. Характер та інтенсивність такої взаємодії визначає загальну специфіку особистісної генези. При цьому, в даному процесі можуть бути визначені деякі специфічні періоди. Одним із найбільш сензитивних для особистісного становлення є підлітковий вік, за якого відбувається активне формування особистісних новоутворень та становлення загальної спрямованості суб'єкта.

Актуальність теми дослідження зумовлена: по-перше, фрагментарністю та моноспрямованістю досліджень онтогенетичного аспекту особистісного становлення підлітків, необхідністю створення комплексної, культурно адаптованої концепції цього процесу; по-друге, відсутністю в сучасній психології цілісного розуміння специфіки і закономірностей дизонтогенетичного становлення особистості та структурної організації особистісної сфери підлітків, які мають фізичні вади та порушення; по-третє, необхідністю створення сучасних методів психопрофілактичної та психокорекційної роботи з підлітками, особистісне становлення яких відбувається в контексті дизонтогенезу, а також інтеграції таких підлітків до загального освітнього і життєвого простору.

Концепції особистості різняться між собою відповідно до тих теоретико-методологічних та практичних напрямів, в межах яких вони розвиваються. Так, з позицій діяльнісного (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Ю. Трофімов та ін.) та вчинкового (В. Роменець) підходів особистість постає в контексті суспільних, культурних та історичних відносин, а також діяльності, в яку вона включена; представники поведінкового напрямку (А. Бандура, Б. Скіннер, Е. Толмен, Дж. Уотсон, К. Халл та ін.) тлумачать особистість як конструкт, котрий

визначає специфіку реагування людини на події зовнішнього світу; прихильники гуманістичного підходу (К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл, І. Ялом та ін.) основну увагу приділяють вивченню ціннісно-мотиваційної сфери особистості, її прагнень та здатності до самоактуалізації. Крім того, у вітчизняній науці особистість трактується в контексті її вершинних переживань (С. Максименко), суб'єктивного втілення культури (Г. Балл), самостворення внутрішнього світу (М. Папуча), місця у життєвому просторі (Т. Титаренко), творення власного наративу і його репрезентації (Н. Чепелева), процесуальних аспектів становлення (С. Кузікова), реалізації особистісного потенціалу (А. Большакова) та ін.

Специфіка наведеного вище тлумачення поняття «особистість» визначає загальну логіку дослідження її структури та окремих складових компонентів. Очевидно, що особистість як складне багаторівневе утворення реалізується у своїх рисах, характеристиках та проявах – тобто в тому, що визначається як особистісні фактори (Г. Айзенк, Дж. Келлі, Р. Кеттел, Г. Олпорт та ін.). Поряд з тим, критики такого підходу (А. Петровський, М. Ярошевський) зазначають, що особистість варто вивчати як багаторівневу систему взаємозв'язків та ієрархій, завдяки яким утворюються симптомокомплекси особистісних властивостей (В. Мерлін) та формується свідомість і самосвідомість особистості (Г. Костюк).

Дослідження особистісного становлення, проведені в межах психології (Б. Ананьєв, Г. Асмолов, Л. Божович, Л. Виготський, А. Грись, Д. Ельконін, О. Запорожець, В. Зінченко, Г. Костюк, С. Максименко, Ж. Піаже, В. Роменець, С. Рубінштейн, І. Синиця, О. Скрипченко та ін.), педагогіки (В. Крутецький, В. Сухомлинський та ін.), філософії (Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр, В. Шелер та ін.) та інших наук свідчать про принципове значення підліткового віку в контексті особистісного становлення людини.

Процесуальні аспекти становлення особистості підлітків, особливостей їх взаємин з оточенням та вибору життєвих пріоритетів обумовлюються низкою чинників, серед яких: характер сімейного виховання, специфіка глибинних переконань та уявлень про світ, об'єктивний рівень особистісних досягнень, особливості соціального та культурного контексту особистісного розвитку, а також відсутність або наявність дефектів та порушень фізичного розвитку. В межах останнього постає проблема дизонтогенезу становлення особистості.

Поняття «дизонтогенез», будучи впровадженим у медичний дискурс, використовувалось для позначення відхилень у процесі внутрішньоутробного формування структур організму у порівнянні з умовно нормальним розвитком – онтогенезом (Г. Швальбе). В межах сучасної психології термін «дизонтогенез» вживається переважно для позначення відхилень, порушень та дефіцитарних ознак психічного розвитку (М. Бардишевська, В. Ковальова, В. Лебединський, Г. Сухарева та ін.). Пояснюючи медичним терміном «дизонтогенез» психологічні феномени,

маємо на увазі зведення цього поняття до позначення становлення індивідів з дефіцитарним розвитком одного з аналізаторів (слухового або зорового).

У сучасній психологічній науці представлено результати численних досліджень, присвячених вивченню особистісної сфери підлітків, які мають порушення слуху (О. Круглик, С. Кульбіда, С. Литовченко, М. Нудельман, В. Петрова, Т. Прилепська, Л. Фомічова та ін.) і зору (В. Акімушкін, О. Василенко, М. Земцов, В. Кобильченко, Т. Костенко, Л. Пожар, Т. Прилепська, Є. Синьова та ін.). Дослідниками описуються окремі риси та якості, властиві підліткам, становлення яких відбувається в контексті дизонтогенезу (Т. Богданова, А. Івахненко), особливості формування їх пізнавальної сфери (Д. Уоррен), розвитку комунікативних навичок (Ю. Білик, Б. Коган,) та реалізації адаптаційних механізмів (А. Грись). Проте, перераховані якості не можуть бути зіставлені та проаналізовані у системі, оскільки стосуються різних особистісних сфер та проявів. Це підтверджує необхідність комплексного дослідження, спрямованого на систематизоване вивчення структурних та динамічних особливостей онтогенезу та дизонтогенезу становлення особистості підлітків із застосуванням методологічних засад генетико-моделюючого методу (С. Максименко), що дозволяє, вичленивши ядро особистості та оцінивши всю палітру внутрішнього світу, досягнути особистість як єдине ціле.

Хоча особистість виступала предметом розгляду різних психологічних шкіл і парадигм, проблему особистісного становлення підлітків не можна вважати вирішеною з огляду на її фундаментальний характер. А саме: не з'ясовано специфіку генетичної обумовленості даного процесу; відсутня відповідь на питання щодо особливостей становлення особистості в контексті дизонтогенезу; до її дослідження не було включено аналіз становлення когнітивної, афективної і поведінкової складових особистості та системи взаємозв'язків між ними. З огляду на зазначене, можна стверджувати необхідність розв'язання теоретико-методологічної та практичної проблеми, яка полягає у створенні концептуальної моделі онтогенезу і дизонтогенезу особистісного становлення підлітків.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідної теми Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка «Особистість в умовах суспільних трансформацій сучасної України» (державний реєстраційний номер 0116U002960, 2016-2021 рр.).

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 5 від 30 травня 2019 р.).

Об'єкт – процес особистісного становлення підлітків.

Предмет – структурні та генетичні особливості онтогенезу й дизонтогенезу особистісного становлення підлітків (на прикладі підлітків з порушеннями слуху і зору).

Мета дослідження – на підставі когнітивної, поведінкової та афективної складових особистісного становлення підлітків виявити та проаналізувати універсальні та специфічні для онтогенезу і дизонтогенезу закономірності цього процесу; розробити систему психопрофілактичних та психокорекційних заходів, спрямованих на гармонізацію особистісного становлення підлітків в контексті онтогенезу і дизонтогенезу.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень генези особистості; виокремити специфічні характеристики процесу особистісного становлення осіб, які мають порушення зору і слуху, а відповідно перебувають в умовах функціонального дизонтогенезу.
2. Обґрунтувати систему взаємозв'язків між трьома складовими особистості: когнітивною, афективною та поведінковою; довести, що прояви кожної зі складових характеризуються не лише взаємодоповнюваністю, але і взаємною компенсаторністю.
3. Виокремити генетично-обумовлені відмінності в особистісній сфері підлітків.
4. Визначити та проаналізувати фактори особистісної генези.
5. Здійснити наукове узагальнення загальних закономірностей особистісної генези у підлітковому віці, на основі якого запропонувати концептуальну модель онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків.
6. Розробити, апробувати та впровадити програми психологічної профілактики та корекції, спрямовані на відновлення і підтримання гармонійності особистісного становлення підлітків.

Концепція дослідження розкриває загальні засади становлення особистості підлітків в контексті онтогенезу та дизонтогенезу:

- генетичний контекст становлення підлітків визначає специфіку їх особистісних проявів. Структурна, функціональна та інтенціональна організація особистісної сфери підлітків, які мають порушення слуху, характеризується принципово відмінними, унікальними якостями;
- особистісна генеза, що реалізується в умовах аналізаторної дефіцитарності, детермінує не сповільнення формування окремих складових особистості (когнітивної, афективної та поведінкової), а загальну специфічність їх становлення;
- структура особистості підлітків включає дві підсистеми: універсальну та генетично обумовлену. В межах першої актуалізуються окремі характеристики та загальні тенденції, що є спільними для підлітків без урахування контексту їх становлення, друга ж детермінує формування відмінностей між онтогенезом та дизонтогенезом;

- аналіз особистісних підсистем дозволяє визначити напрями формування та прояву внутрішньособистісних відмінностей між підлітками, чиє становлення відбувається в контексті онто- та дизонтогенезу, на основі цих відмінностей виокремити та охарактеризувати особистісні фактори, які дозволяють пояснити типові когніції, емоції та поведінку підлітків;
- застосування технологій психологічної профілактики та корекції, орієнтованих на універсальні особистісні прояви, дозволить оптимізувати процес становлення особистості підлітків та усунути дисфункційні прояви.

Методологічну основу дослідження склали фундаментальні положення генетичного підходу до становлення особистості (С.Максименко); концептуальні узагальнення загальнонаукового системного підходу в психології (Б. Ананьєв, Б. Ломов); діяльнісний та поведінковий підходи до розгляду особистості як активного суб'єкта власного розвитку (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, А. Бандура, А. Брушлінський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, В. Мейер, В. Роменець, С. Рубінштейн, О. Ткаченко); когнітивні теорії особистості (А. Бек, К. Борн, А. Фрімен); концепції системотвірного впливу когнітивних схем на особистісне становлення й актуалізацію особистості (А. Арнц, Дж. Бек, О. Романчук, Г. Якоб, Дж. Янг); теорії формування емоцій та їх впливу на загальну специфіку функціонування особистості (П. Анохін, К. Ізард, Т. Кириленко, Р. Лазарус, Дж. Мендлер, П. Симонов, Р. Соломон); структурно-факторні теорії особистості (Г. Айзенк, Л. Голдберг, Р. Кеттел, Д. Норман, Г. Олпорт, Ч. Сміт, Д. Фіске); психологічні теорії й положення про розвиток особистості в культурно-історичному контексті (Л. Виготський), морально-етичне становлення особистості (Л. Колберг) та значення факторів середовища для цього процесу (Н. Айсенберг, Б. Робертс, С. Хемпсон, Р. Шайнер), детермінанти формування особистісних компетентностей (О. Бондарчук, В. Бодров, Ж. Вірна, О. Матеюк, А. Мудрик, С. Максименко, В. Шадриков, Н. Шевченко).

Теоретико-методологічною основою розуміння сутності процесу дизонтогенетичного становлення особистості підлітків стали концепції розвитку слабочуючих осіб (Т. Богданова, М. Нудельман, В. Петрова, Т. Прилепська та ін.); відповідні теорії, присвячені розвитку осіб з порушеннями зору (В. Акімушкін, Ю. Білик, Б. Коган, Т. Прилепська, Є. Синьова, Л. Солнцева та ін.); дослідження специфіки психологічного розвитку та соціалізації сліпоглухих дітей (О. Суворов).

Логіка дослідження базується на загальнопсихологічних принципах взаємодії та розвитку, детермінізму, системності, єдності свідомості та діяльності. Урахування перших трьох принципів зорієнтувало нас на пошук та вивчення взаємозв'язку між якісними змінами у психічних явищах та причинами, які породжують ці зміни. При цьому враховувалась також залежність змін та перетворень психічних явищ від їх включеності в цілісну систему. Орієнтуючись на принцип взаємодії та розвитку,

психічні новоутворення аналізувались як такі, що характеризуються незворотністю трансформацій, їх темпоральною спрямованістю з минулого в майбутнє, логічною закономірністю перетворень, надбудовою нових перетворень на попередні, що мають не лише кількісні, але й якісні параметри. Основні засади принципу детермінізму дозволили розглянути генетичний аспект особистісного становлення підлітків, аналізуючи не лише динаміку вікових змін та формування новоутворень, але й причини, що зумовили їх появу і специфіку прояву, а також наслідки, котрі в ході особистісної генези ставали причинами змін і новоутворень більш високого порядку. Крім того, з огляду на принцип системності особистісне становлення підлітків досліджувалось як процес, включений в загальну сукупність інтер- та інтрапсихічних явищ і процесів. При цьому вичленення структури ядра особистості дозволило охопити динаміку творення особистістю свого світу, що і обумовило цілісність дослідження онтогенезу і дизонтогенезу особистісного становлення підлітків.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження й розв'язання поставлених завдань було використано такі методи: теоретичні, емпіричні, методи математичної обробки даних.

Теоретичні методи: аналіз наукових джерел з досліджуваної проблеми; порівняння; синтез результатів – для дослідження особливостей особистісної сфери підлітків з порушеннями слуху і зору та відповідних особливостей їх однолітків, які не мають таких порушень; генетико-моделюючий метод – для узагальнення та систематизації результатів наукового пошуку; моделювання – для розробки концептуальної моделі досліджуваного явища.

Емпіричні методи:

- «Індивідуально-типологічний опитувальник» (Л. Собчик) – для визначення провідних особистісних тенденцій;
- Дюссельдорфський опитувальник схем для дітей (Ч. Луз, Ф. Майер, Р. Петровські – авторська адаптація) – для діагностики дисфункційних когнітивних схем;
- Шкала диференційних емоцій (К. Ізард) – для визначення провідної емоційної модальності.
- контент-аналіз персональних наративів – для визначення властивої підліткам когнітивної спрямованості та типових поведінкових реакцій у складних ситуаціях;
- методика дослідження рівня домагань Ф. Хоппе – для діагностики рівня домагань респондентів;
- біографічний метод – для визначення об'єктивних досягнень та здобутків підлітків, а також специфічних особливостей процесу становлення їх особистості;

- лонгітюдний метод – для вивчення динаміки становлення особистості підлітків в контексті онтогенезу і дизонтогенезу;
- методи активного психологічного втручання (комплекс профілактичних та корекційних вправ) – для оптимізації процесу становлення особистості підлітків, які мають порушення слуху і зору.

Методи математичної обробки даних: критерій Шапіро-Уїлка, критерій Крускала-Уоліса, критерій Стьюдента, критерій Манна-Уїтні, критерії Фі та V Крамера, коефіцієнт кореляції Спірмена, факторний аналіз, метод паралельної факторизації, множинний регресійний аналіз, кластерний аналіз. Статистичний аналіз здійснювався за допомогою спеціалізованих пакетів прикладних програм для психологічних досліджень («SPSS 17.0», «SPSS 22.0» та «Microsoft Office Excel 2016»), що забезпечують виконання загальноприйнятих одномірних статистик і багатомірних математично-статистичних методів.

Етапи дослідження. Дослідно-експериментальна робота реалізовувалась у три етапи протягом 2015 – 2021 рр.

На *першому етапі* (2015 – 2017 рр.) здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми особистості у загальній та віковій психології, окреслено коло детермінант становлення особистості підлітків, встановлено чинники, що визначають цей процес, а також розроблено теоретичну модель онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків. Крім того, розглянуто специфічні особистісні риси та прояви підлітків, які мають порушення слуху та зору, а також визначено і описано індивідуально-психологічні особливості відповідної категорії осіб. Також на першому етапі розроблено програму емпіричного дослідження, специфіковану в ході теоретичного пошукування в межах обраної наукової проблематики.

На *другому етапі* (2015 – 2020 рр.) відбувалось проведення емпіричного дослідження, спрямованого на аналіз когнітивних, поведінкових та афективних складових особистості підлітків, а також процесуальних аспектів їх становлення. Результатом другого етапу наукового пошуку стала емпірична модель досліджуваного явища.

На *третьому етапі* (2019 – 2021 рр.) розроблено та апробовано комплекс профілактичних і корекційних програм, спрямованих на гармонізацію обистісного становлення підлітків, які мають порушення слуху і зору, їх включення у систему конструктивних взаємин з однолітками, які не мають таких порушень. Специфіка програм полягає в проблемно-стратегічному спрямуванні (вирішення актуальних проблем та розвиток навичок стратегічного планування і довгострокового цілепокладання), а також в інклюзивному форматі тренінгових груп.

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2015–2021 років у загальноосвітніх навчальних закладах, спеціальних школах, коледжах і

центрах професійної освіти для підлітків з порушеннями зору та слуху (Київ, Харків, Одесі, Кривий Ріг, Слов'янськ та інші міста України). Загальний обсяг вибірки склав 568 осіб віком від 10 до 17 років. 370 осіб взяли участь у дослідженні зрізового формату одноразово; 198 осіб були включені у лонгитюдне дослідження, яке тривало протягом п'яти років та передбачало три етапи збору даних за участі тих самих респондентів. Такий дизайн вибірки дозволив не лише простежити динаміку особистісного становлення підлітків, але й визначити генетичні закономірності цього процесу для різних груп респондентів.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувалась поглибленим теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень дисертаційного дослідження; сукупністю методів, адекватних предмету, меті та завданням дослідження; експериментальною перевіркою гіпотез, поєднанням якісного та кількісного аналізу експериментальних даних; репрезентативністю вибірки; застосуванням методів математичної статистики.

Наукова новизна результатів дослідження:

вперше обґрунтовано концептуально новий підхід до вивчення особистісного становлення підлітків як процесу, що, реалізуючись у трьох вимірах (когнітивному, поведінковому та афективному), може бути пояснений як взаємодія і взаємна компенсація цих вимірів;

запропоновано розуміння особистості як автентичної, неповторної для кожного індивіда системи взаємопов'язаних та взаємокомпенсаторних якостей, рис і проявів, котрі спрямовують її інтенції та визначають загальний потенціал буття;

виокремлено складові когнітивного виміру особистості підлітків, систематизовано уявлення про когнітивні схеми й глибинні переконання, характерні для онтогенетичного та дизонтогенетичного особистісного становлення;

з'ясовано та описано нормативні критерії поведінкових і діяльнісних проявів особистісного становлення підлітків різних категорій (тих, які мають порушення слуху та зору, і тих, які не мають відповідних порушень);

представлено концепцію формування емоційності підлітків в контексті онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення;

змодельовано процес особистісного становлення підлітків з урахуванням функціонального дизонтогенезу, визначено і систематизовано механізми психологічної компенсації та заміщення, які сприяють гармонізації цього процесу;

поглиблено уявлення про можливість цілеспрямованого психологічного впливу на процес особистісного становлення підлітків за рахунок реалізації програм психологічної профілактики та корекції дисгармонійності особистісного становлення.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає у тому, що *здійснено* цілісний аналіз особистості підлітків з урахуванням генетичного контексту їх

становлення; *визначено* динамічні характеристики особистісної генези підлітків, становлення яких відбувається в контексті онто- і дизонтогенезу; *систематизовано* поняттєвий апарат досліджень у галузі психології особистості, уточнено і доповнено поняття «особистість», «функціональний дизонтогенез», «особистісна генеза», «гармонізація становлення»; *виокремлено* та обґрунтовано критерії гармонійності особистісного становлення; *доведено*, що функціональний дизонтогенез є фактором, який визначає загальну специфіку становлення особистості, а не лише сповільнює, або обмежує даний процес. *Представлено* концепцію досліджуваного явища, яка пояснює закономірності реалізації універсальних та генетично обумовлених складових у загальній структурі особистості підлітків, а також розкриває компенсаторні можливості та потенціал гармонізації особистісного становлення.

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробці науково обґрунтованого та емпірично перевіреного інструментацію для цілеспрямованої психологічної роботи з підлітками, становлення яких відбувається в контексті онто- та дизонтогенезу. За результатами теоретико-методологічного аналізу та емпіричного дослідження описано і реалізовано програми психологічної профілактики та корекції, спрямовані на гармонізацію особистісного становлення підлітків, які мають порушення слуху і зору, а також їх однолітків, які не мають таких порушень. Крім того, розроблено програму психологічного гуртка для підлітків «Пізнай самого себе» (схвалено МОН для використання у загальноосвітніх навчальних закладах – лист від 17.06.2015 № 14.1/12-Г-48-1) та тренінгу «На шляху до мрії», який передбачає психопрофілактичну роботу в інклюзивному форматі (метод. розробка для ДВНЗ «ККЛП», 2016 рік). Отримані результати можуть бути використані при викладанні дисциплін «Психологія особистості», «Диференційна психологія», «Вікова та педагогічна психологія», «Спеціальна психологія», «Сурдопсихологія», «Тифлопсихологія» та ін.

Особистий внесок автора. Представлені наукові положення та отримані емпіричні дані є самостійним внеском автора в розробку проблеми онтогенезу і дизонтогенезу особистісного становлення підлітків. Разом зі співавторами опубліковано 3 статті:

1. Лозова, О. & Литвиненко, О. (2021). Змістові індикатори особистісної спрямованості у персональних наративах підлітків із депривацією вербального розвитку. *Психолінгвістика*, 30 (1). 198–215.

2. Лозова, О. & Литвиненко, О. (2019). Наративні індикатори дисфункційних когнітивних схем підлітків. *Психолінгвістика*. 26 (1). 228–245.

3. Литвиненко, О. & Бандура, Ю. (2019). Депресивні та тривожні прояви у старшокласників залежно від соціодемографічних факторів. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 32. 70–75.

Персональний внесок здобувача до першої наукової праці складає 70% і полягає у проведенні емпіричного дослідження, узагальненні його результатів та представленні практико-орієнтованих висновків.

Персональний внесок здобувача до другої наукової праці складає 70% і полягає у розробці теорії та методології дослідження, аналізі наукових джерел, визначенні об'єкта, предмета та мети наукового пошуку, організації наукового дослідження.

Персональний внесок здобувача до третьої наукової праці складає 80% і полягає у проведенні теоретичного аналізу, емпіричного дослідження, узагальненні результатів та представленні практично-орієнтованих висновків.

Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Наукові та прикладні результати роботи **впроваджено** у роботу Інституту соціальної та політичної психології НАПН (довідка № 02-15/291 від 28.10.2021 р.); ДЗВО «Університет менеджменту освіти» (довідка № 19-04/09 від 28.10.2021 р.); Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 206 від 12.10.2021 р.); Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/1159 від 05.10.2021 р.); школи I-III ступенів №36 ім. С. П. Корольова міста Києва (довідка № 07/09 від 15.09.2021 р.); спеціалізованої школи-інтернату I-II ступенів №11 міста Києва (довідка № 05/12 від 22.12.2020 р.); Київського міського методичного центру закладів культури та навчальних закладів (довідка № 060/52-326 від 22.12.2020 р.); Національної освітньої спільноти «Всеосвіта» (довідка № 273 від 04.03.2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та практичні висновки дисертаційної роботи обговорювались на засіданнях кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (2019–2021 рр.). Результати наукового пошуку представлено на конференціях, конгресах, асамблеях, круглих столах, семінарах, форумах, а саме:

міжнародних: Міжнародній науково-практичній конференції «Психолінгвістика в сучасному світі» (Переяслав-Хмельницький, 2015); Міжнародній конференції «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (м. Київ, 2015); Міжнародній міждисциплінарній асамблеї «Посттравматичний стрес: дорослі, діти і родини в умовах війни» (м. Київ, 2018); Міжнародному конгресі «Taras Shevchenko 4th International Congress on Social Sciences» (Ізмір-Туреччина, 2019); Конференції «Domestic Violence Cause, Consequences and Management» (Вільнюс-Литва, 2019); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Психологічний і педагогічний дискурс: наукові записки вчених» (м. Київ, 2020); Міжнародній онлайн-конференції «Education and Development of Communicative Skills of the Deaf in the Pandemic» (м. Київ, 2020);

Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми психології розвитку особистості» (м. Київ, 2020);

всеукраїнських: Всеукраїнській конференції з міжнародною участю «Діалог культур – основа формування культури суспільства сталого розвитку» (м. Київ, 2015); Міждисциплінарному круглому столі «Тенденції розвитку психології в Україні: Історія та сучасність» (м. Київ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «Соціальне становлення особистості в умовах суспільних трансформацій: наукові підходи та сучасні практики» (м. Київ, 2017); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Здоров'язберезувальна свідомість в теорії та практиці шкільної освіти» (м. Обухів, 2018); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Навчання, виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості» (м. Бердянськ, 2019); Круглому столі «Раціогуманістичні студії» (м. Київ, 2019); Науково-практичному семінарі «Цінності освітнього простору і аксіогенез обдарованої особистості» (м. Київ, 2020); Форумі «Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії» (м. Київ, 2020); Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «Соціальне становлення особистості в умовах суспільних трансформацій: наукові підходи та сучасні практики» (м. Київ, 2020).

Кандидатську дисертацію на тему «Індивідуально-психологічні особливості сприймання літературного тексту» захищено у 2014 р. за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Положення та висновки кандидатської дисертації в докторській дисертації не використовуються.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 35 наукових праць загальним обсягом 32 д. а. (з них 31 д. а. належать особисто автору): 1 одноосібну монографію (16,5 д. а.); 22 наукові статті (13,5 д. а., з них 12,5 д. а. – авторські), з яких 17 – у фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України; 3 статті у міжнародних виданнях, які входять до наукометричних баз даних; 2 статті в інших виданнях; 12 матеріалів і тез доповідей на наукових конференціях (2 д. а.).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 475 найменувань (з них 236 – іноземними мовами). Повний обсяг дисертації викладено на 500 сторінках, із них 327 – основний обсяг. Робота містить 25 додатків на 93 сторінках, 30 таблиць на 15 сторінках, 30 рисунків на 20 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; окреслено зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету та завдання; висвітлено наукову новизну,

теоретичне та практичне значення роботи, методологічну та теоретичну основу дослідження, використані методи; подано дані про апробацію та впровадження результатів дослідження у практику, інформацію про структуру та обсяг дисертації, а також про публікації, у яких відображено результати дисертації.

У **першому розділі** – «Аналіз особистісного виміру життя людини з позицій психологічної науки» – проаналізовано стан розробленості досліджуваної теми, виокремлено і систематизовано підходи до вивчення структури особистості її складових елементів та генези. Констатовано, що проблема особистості є наріжною для більшості наукових підходів в психології, при цьому представники різних шкіл та напрямів інтерпретують її з різних, подекуди протилежних, позицій.

Фундатори поведінкового підходу трактують особистість як функцію біологічного індивіда, котрий реагує на подразники зовнішнього (предметного і соціального) світу (Е. Торндайк). Синтезуючи та узагальнюючи їх погляди, можна визначити особистість як досвід, який індивід набуває протягом життя (Б. Скіннер), реагуючи певним чином на стимули (Дж. Уотсон) та включаючись у процес навчання (К. Халл). Представники глибинної психології тлумачать особистість крізь призму її неусвідомлених інтенцій, потягів та переживань (З. Фройд, К. Юнг), тоді як прихильники вершинної (гуманістичної) психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл) характеризують особистість в контексті її самореалізації та пошуку власної ідентичності та унікальних смислів життя. В межах когнітивного підходу особистість постає як дослідник, котрий формулює робочі гіпотези щодо реальності та намагається з їх допомогою передбачати і контролювати події власного життя (Т. Ньюком, Дж. Келлі), а також структурувати свій досвід, породжуючи персональні наративи і таким чином презентуючи себе світові (Н. Чепелева). При цьому особливої актуальності набувають дослідження ментальності особи (О. Бондаренко) та семантики її свідомості (О. Лозова). Натомість, в межах діяльнісного підходу особистість – це індивід, залучений до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин (Л. Виготський, С. Рубінштейн, Ю. Трофімов), який є моментом та продуктом власної діяльності (О. Леоньєв), а також результатом свого життєвого шляху (Б. Ананьєв), повсякчас проявляє здатність регулювати та вдосконалювати самого себе (Г. Костюк) самореалізовуватись у творчості (В. Клименко) та досягати досконалості психічних механізмів діяльності (С. Максименко).

Синтезуючи наявні в літературі наукові підходи та авторське бачення проблеми, було визначено зміст поняття «особистість». Особистість – це автентична, неповторна система взаємопов'язаних та взаємодоповнюваних якостей, рис і проявів, котрі реалізуються в межах поведінково-діяльнісної, афективної та когнітивної підсистем, спрямовують персональні інтенції та визначають характер і специфіку предметного та соціального функціонування індивіда.

Окреслено наукове бачення процесу становлення особистості. З'ясовано, що формування особистості починається на ранніх етапах онтогенезу в ході взаємодії індивіда з навколишнім світом (О. Коханова, О. Пасека, М. Савчин, О. Сергєєнкова, О. Столярчук та ін.). Характер та інтенсивність такої взаємодії визначає загальну специфіку особистісної генези. Проте, в даному процесі можуть бути специфіковані деякі окремі етапи. Першим сензитивним для особистісного становлення є період кризи трьох років, другим – підлітковий вік (Д. Ельконін, Р. Павелків, О. Скрипченко, М. Хилько та ін.). Це обумовлює актуальність дослідження особистісного становлення саме на етапі підлітковості.

Констатовано, що становлення особистості має вивчатись з позицій не лише хронологічного (темпоральна послідовність появи особистісних новоутворень), але й генетичного (загальна логіка та причинна зумовленість) підходів. При цьому, методологія дослідження особистості з позицій генетичного підходу передбачає вивчення її змістових ознак, таких як: цілісність, унікальність, активність, відкритість, саморегуляція та саморозвиток (А. Грись, В. Голубнюк, В. Казанська, І. Лук'янова, О. Прокоф'єва та ін.). Визначено відповідність даних ознак трьом підсистемам особистісної сфери (конативній, афективній і когнітивній) та проаналізовано перспективи їх емпіричного вивчення.

Систематизовано характерні особливості особистісної сфери людей, які мають порушення слуху та зору, у зв'язку з чим їх становлення відбувається в контексті дизонтогенезу. Такими особливостями є: 1) труднощі у взаємодії з зовнішнім (предметним і соціальним) світом – стресовий фактор, постійна дія якого призводить до формування специфічного ставлення індивіда до світу та виражається в дисфункційних когнітивних переконаннях і настановах (М. Вайсхар, Дж. Клоско, Р. Ліхі та ін.); 2) специфічний поведінковий та діяльнісний досвід осіб з дефіцитарним розвитком одного з аналізаторів, а також особливості їх когнітивних переконань визначають провідну емоційну модальність, що характеризується зниженим емоційним фоном та переважанням негативних емоцій (Т. Белова, Т. Гадельшина, Ю. Еремина, В. Солнцева та ін.); 3) збій у роботі одного з аналізаторів обмежує потік інформації, яка надходить до людини з зовнішнього світу, що, своєю чергою, сповільнює та утруднює її інтеграцію в соціальний контекст існування, засвоєння культурних кодів і стандартів та загальне особистісне становлення (Ю. Білик, О. Василенко, О. Клуглик, Є. Синьова та ін.). Тому важливим є фундаментальне дослідження онтогенезу і дизонтогенезу особистісного становлення та емпіричний пошук шляхів гармонізації даного процесу.

У **другому розділі** – *«Особливості когнітивної, емоційної та поведінкової складових особистості підлітків у контексті їх особистісного становлення»* – представлено аналіз проблеми когнітивного та емоційного розвитку підлітків, а також становлення їх діяльності та формування типових поведінкових реакцій.

Узагальнено когнітивні теорії особистості (А. Бек, Дж. Боулбі, Д. Вестбрук, А. Елліс, Дж. Келлі, Р. Мак Маллен та ін.). З'ясовано, що оцінка індивідом (зокрема і підліткового віку) власних дій, вчинків інших осіб, а також об'єктивних подій відбувається за рахунок когніцій, котрі реалізуються на трьох рівнях: 1) негативних автоматичних думок, 2) проміжних та 3) глибинних переконань. Когніції кожного з трьох рівнів визначають не лише особливості оцінки підлітком окремих подій, але і його емоційні та поведінкові реакції на ці події, а також елементарні фізіологічні реакції. При цьому, найбільш значущою в даному процесі є роль глибинних переконань, які формуються, переважно, в ранньому дитинстві і в подальшому визначають процес становлення особистості (Д. Вестбрук, Х. Кеннерлі, Дж. Кларк та ін.).

На основі аналізу наукових джерел, визначено поняття когнітивних схем як відносно стійких когнітивних моделей, що формуються в процесі особистісного становлення на основі глибинних переконань; забезпечують здатність особи сортувати і синтезувати інформацію з зовнішнього світу, а також формувати свою відповідь на цю інформацію (А. Арнц, Дж. Йонг та ін.). Для становлення здорових когнітивних схем необхідною є наявність низки факторів, а саме: базової довіри до світу, яка формується в ранньому дитинстві, досвіду достатнього і своєчасного задоволення вітальних потреб, досвіду довірчих стосунків зі значущими іншими, самореалізації та актуалізації власних здібностей, віри у себе та свої сили і можливості (А. Байтман, П. Фонагі та ін.). Якщо ж зазначені фактори не реалізуються, відбувається формування дисфункційних схем, які викривляють сприйняття інформації та сприяють патологізації афективних та поведінкових проявів.

Систематизовано підходи до класифікації емоцій. З'ясовано, що сучасні класифікації можна умовно розподілити на дві групи: 1) потребові класифікації, тобто такі, що розрізняють емоції, відповідно до тих потреб, фрустрація яких їх викликає (Б. Додонов, П. Симонов); та 2) функціональні класифікації, котрі групує емоції, орієнтуючись на функції, реалізація яких забезпечується за рахунок прояву емоцій (К. Ізард, П. Ільїн, Р. Плутчик). Розуміння логіки диференціації емоцій дозволило визначити їх роль та місце у загальному процесі особистісної генези.

Проаналізовано особливості становлення афективної сфери підлітків та виокремлено такі її характеристики, як підвищена реактивність на подразники зовнішнього світу і безпосередня залежність провідної модальності та специфіки прояву емоцій від усталених стандартів, прийнятих в межах референтної для підлітка соціальної спільноти (Т. Кириленко). Визначено роль батьків та сімейного оточення у процесі формування емоційної компетентності підлітків (Б. Вайнер). Сформульовано припущення про можливу патологізацію афективної складової в

умовах відсутності значущих дорослих, наслідуючи поведінку яких підліток міг би формувати власні емоційні реакції.

Виокремлено та описано основні принципи формування емоційних реакцій. Визначено, що власне породження емоцій, їх модальність та особливості вираження обумовлюються вищими психічними функціями індивіда, а не є лише механічною реакцією нервової системи на зовнішні подразники (М. Арнолд, А. Елліс, Р. Ліхі). Тобто ситуація або подія, що трапляється з підлітком, певним чином оцінюється ним на когнітивному рівні і тільки на основі цієї оцінки виникає емоція, реалізація якої призводить до вибору тих чи інших поведінкових стратегій. Таким чином, ідентичні ситуації можуть викликати різні емоції залежно від суб'єктивних значень, які їм надаються. На основі цього сформульовано припущення про те, що, впливаючи на когніції підлітка, можна корегувати його емоційні прояви та загалом оптимізувати афективну складову особистості.

З урахуванням взаємозв'язку між афективною та когнітивною складовими особистості сформульовано робоче визначення емоцій як реакцій афективно-оціночного характеру, що виникають внаслідок безпосередньої, або опосередкованої дії на індивіда зовнішніх стимулів та оцінки ним суб'єктивного значення цих стимулів.

Узагальнено результати дослідження проблеми діяльності в психології (Л. Виготський, В. Клименко, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Б. Ломов, О. Ткаченко, В. Роменець та ін.). Визначено поняття діяльності як складного процесу цілеспрямованої активності, детермінованої особистісними, соціальними і середовищними чинниками, та спрямованої на досягнення мети й перетворення навколишньої дійсності. З'ясовано, що еволюція і вдосконалення діяльності є нерозривно пов'язаними зі становленням особистості: розвиток особистості відбувається в процесі еволюції діяльності, а еволюція діяльності стає можливою за рахунок розвитку особистості (М. Басов, К. Абульханова-Славська, С. Рубінштейн та ін.).

Виокремлено та систематизовано основні ознаки діяльності підлітків: вона детермінується переважно екстернальними мотивами (О. Степанова), має досить низьку прогностичність (В. Казанська); орієнтується на соціальне схвалення, особливо представниками референтної групи (І. Лук'янова); може мати досить складні форми та структуру (А. Грись); спрямовується частіше на реалізацію власних егоцентричних мотивів (Дж. Сілк, Л. Штайнберг). При цьому процес діяльності забезпечує особистісне становлення, в результаті якого людина переходить до опанування більш складних форм діяльності.

Виокремлено характерні особливості діяльності підлітків з дефіцитарним розвитком одного з аналізаторів (слухового, або зорового). Провідна діяльність (спілкування в межах референтної групи) реалізується у таких підлітків дещо

специфічно. А саме, група однолітків зазвичай виявляється досить закритою та ригідною в своїй ієрархічній структурі (Н. Калініна, Г. Моніна). Тому взаємини в межах групи починають бути надцінними для людини, а норми, правила і традиції групи визначають та детермінують поведінку і діяльність кожного її члена. Тому, досліджуючи діяльність підлітків в онтогенезі, варто звертати особливу увагу на соціальну складову їх особистісного становлення.

Досліджено проблему становлення поведінкової складової особистості. Визначено поведінку як складну форму реагування індивіда на стимули зовнішнього середовища, а також пошукову активність, спрямовану на віднайдення найбільш ефективних способів вирішення завдань.

Теоретично обґрунтовано наявність безпосереднього зв'язку між поведінковою, когнітивною і афективною складовими особистості. З'ясовано, що типові думки, ідеї, переконання та настанови визначають характерні для індивіда способи поведінкового реагування на події, а зміна поведінки може призводити до трансформації окремих когніцій (Д. Вестбрук). Відповідні закономірності спостерігаються також і в афективній сфері, оскільки специфіка емоційного реагування на події визначає типові способи поведінки, а зміни у поведінці впливають на модальність і характер емоційних проявів (Р. Ліхі).

На основі аналізу та систематизації наявних теорій загальної, вікової, спеціальної, когнітивної та діяльнісної психології розроблено концептуальну модель онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення (рис. 1).

У розділі теоретично обґрунтовано зовнішні детермінанти і внутрішню структуру особистісної сфери. Особистість представлено як утворення, що реалізується в трьох підсистемах: конативній, афективній та когнітивній. Конативна підсистема включає в себе провідні форми діяльності та типові для особистості патерни поведінки, що визначають її характер та специфіку актуалізації. Афективна підсистема охоплює типові емоційні прояви та загальну емоційну модальність, що одночасно чинить вплив на поведінку людини та визначається цією поведінкою. Когнітивна підсистема, очікувано, включає типові для особистості когніції: глибинні переконання, настанови та уявлення про навколишній світ і своє місце в ньому.

Визначено, що процес становлення особистості детермінується двома групами факторів. До першої групи належать екстернальні фактори, тобто особливості зовнішнього (передусім, соціального) середовища, до другої – інтернальні фактори, а саме, психофізіологічні, психогенетичні та індивідуально-психічні характеристики людини, які впливають на специфіку її взаємодії з соціумом та характер особистісної самореалізації. При цьому функціональні порушення у роботі аналізаторів специфікують вплив зазначених факторів на

особистісну генезу, а також визначають формування окремих якостей особистості та загальний перебіг процесу її становлення.

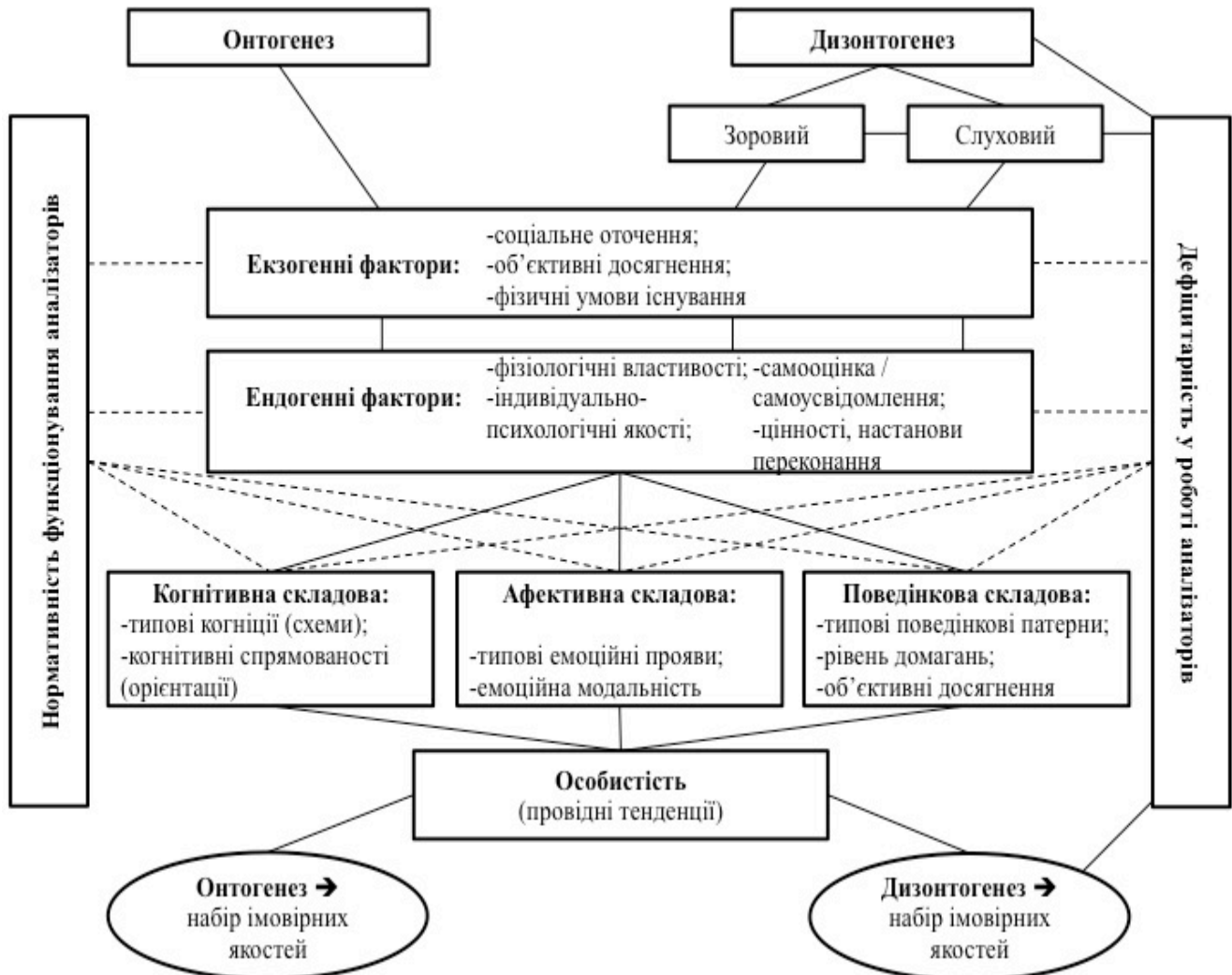

Рис. 1. Модель онтогенезу і дизонтогенезу особистісного становлення

Отже, становлення особистості передбачає формування і вдосконалення кожної з підсистем (когнітивної, афективної та конативної) і відбувається під впливом інтернальних та екстернальних факторів. З позицій психологічної практики описана модель передбачає можливість цілеспрямованого впливу на кожну з особистісних складових з метою покращення психоемоційного благополуччя та гармонізації становлення підлітків в контексті онтогенезу та дизонтогенезу.

У третьому розділі – «*Організація та методи дослідження онтогенезу і дизонтогенезу особистісного становлення підлітків*» – презентовано покрокове методичне обґрунтування авторського бачення організації наукового пошуку.

Процедура дослідження передбачала розподіл загальної сукупності досліджуваних на три групи, відповідно до специфіки функціонування їх аналізаторів. До першої групи (А) увійшли підлітки з порушеннями слуху, до другої (Б) – з порушеннями зору, а до третьої (В) – особи без порушень у роботі аналізаторів. Результати, отримані в ході роботи з представниками перших двох

груп дозволили виявити особливості дизонтогенезу особистісного становлення підлітків, в той час як дані третьої групи розкривали сутність його онтогенезу.

У розділі наведено загальні засади добору психодіагностичного інструментарію, зокрема, його специфікація для діагностики визначеної цільової аудиторії. Окреслено основні орієнтири у вивченні особистісного становлення підлітків, пов'язані з діагностикою їх когнітивних, афективних та поведінкових особливостей. Для дослідження кожної з цих складових було дібрано та адаптовано специфічний психодіагностичний інструментарій. Так, аналіз когнітивної складової респондентів здійснювався за рахунок визначення типових для них дисфункційних когнітивних схем та провідних когнітивних орієнтацій. З цією метою було застосовано «Дюссельдорфський опитувальник схем для дітей» та контент-аналіз персональних нарративів.

Автором спеціально для цього дослідження було адаптовано та стандартизовано україномовну версію Дюссельдорфського опитувальника схем, розробленого для використання у роботі з дітьми та підлітками. Дані, отримані в результаті цих процедур, засвідчили його високі психометричні властивості. Зокрема, показники ретестової надійності відповідають загальним психодіагностичним та психометричним вимогам до інструментів такого типу. Особливо стабільними виявились показники досліджуваних за схемами «недовіри» ($r_1=0,69$; $r_2=0,63$); «підкорення» ($r_1=0,68$; $r_2=0,59$); «покинутості» ($r_1=0,67$; $r_2=0,63$) та «негативізму» ($r_1=0,67$; $r_2=0,69$). Це дозволяє зробити висновок про можливість і доцільність застосування Дюссельдорфського опитувальника з метою виявлення особливостей когнітивної сфери підлітків в контексті їх особистісного становлення.

Дослідження персональних нарративів респондентів із використанням методу контент-аналізу полягало в опрацюванні створених ними текстів та визначенні на їх основі провідної когнітивної орієнтації. Такий формат роботи не передбачав відповідей на запитання стандартизованих опитувальників, що забезпечило його ефективність у роботі з різними групами респондентів. Загалом, у вивченні когнітивної складової особистості підлітків було застосовано 26 параметрів, серед яких 18 дисфункційних когнітивних схем (покинення, недовіри, емоційної депривації, дефективності, соціальної ізоляції, залежності, очікування на катастрофу, злиття, некомпетентності, особливого статусу, недостатнього самоконтролю, негативізму, емоційної інгібіції, надвисоких стандартів, покарання, підкорення, самопожертви, емоційної інгібіції) та 8 когнітивних орієнтацій (на емоції та переживання (позитивні і негативні), на соціальну взаємодію (позитивну і негативну), на абстрактні роздуми (позитивні і негативні), та темпоральна орієнтація (на майбутнє та на минуле).

Для визначення особливостей афективної складової особистості було застосовано «Шкалу диференційних емоцій» К. Ізарда та «Індивідуально-

типологічний опитувальник» Л. Собчик. Обидві методики є стандартизованими діагностичними інструментами, використання яких у роботі з досліджуваними, котрі мають порушення слуху, могли бути пов'язані з певними труднощами (нерозуміння інструкцій, неоднозначні інтерпретації текстів запитань та ін.). Задля уникнення цих труднощів рішення про можливість застосування цих опитувальників приймалось після їх розгляду та схвалення учасниками спеціально організованих фокус-груп.

«Шкала диференційних емоцій» на основі самозвітів досліджуваних дозволяє визначити провідну для них емоційну модальність. Водночас «Індивідуально-типологічний опитувальник», будучи призначеним передусім для діагностики особистісних проявів, дає змогу також встановити рівень прояву окремих емоційних рис. Таким чином, досліджуючи афективну складову особистості підлітків, ми спирались на 14 параметрів: 4 емоційних риси (сензитивність, емотивність, тривожність, агресивність) та 10 емоційних модальностей (інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відроза, презирство, страх, сором, провина).

Дослідження поведінкової складової особистості респондентів здійснювалось за рахунок визначення рівня їх домагань (за методом Ф. Хоппе), виявлення провідних для патернів поведінки у складних ситуаціях та стратегій подолання труднощів (з використанням методу контент-аналізу створених досліджуваними текстів), а також аналізу рівня їх об'єктивних досягнень, відомості про які було отримано за рахунок застосування біографічного методу. Отже, для характеристики поведінкових особистісних проявів було задіяно 12 параметрів: 4 рівні домагань (реалістично завищений, нереалістично завищений, реалістично знижений, нереалістично знижений), 5 поведінкових стратегій (активні, агресивні дії, інтелектуалізація, пошук альтернатив, пошук соціальної підтримки, уникання) та 3 рівні об'єктивних досягнень (високий, середній, низький).

Адаптованість психодіагностичних інструментів, що застосовувались на даному етапі наукового пошукування для роботи з підлітками, а також їх простота та зрозумілість дозволили отримати максимально релевантні дані від представників трьох респондентських груп і, відповідно, експлікувати особливості онтогенезу та дизонтогенезу їх особистісного становлення.

В четвертому розділі – *«Структура, закономірності та детермінанти особистісного становлення підлітків в онтогенезі та дизонтогенезі»* – охарактеризовано загальні закономірності прояву особистісних якостей підлітків та представлено відмінності в особистісній сфері, обумовлені генетичним контекстом їх становлення. З метою виконання першого з наведених завдань було проаналізовано систему взаємозв'язків між проявами трьох складових особистості підлітків: когнітивної, афективної та поведінкової і виявлено загальні тенденції, спільні для різних груп респондентів. Статистична обробка даних відбувалась з

використанням кореляційного аналізу (коефіцієнт r -Спірмена) показників типових для підлітків когніцій, поведінкових та емоційних реакцій. При цьому показники прояву 18 схем були об'єднані відповідно до 5 основних груп, серед яких схеми: 1) обмеженої автономії, 2) втрати зв'язку та відкидання, 3) порушення меж, 4) спрямованості на інших, а також 5) надмірної пильності та інгібіції. Такий підхід дозволив узагальнити роздрібнені показники когнітивної складової та здійснювати подальший аналіз даних на більш високому рівні узагальнення. Отримані результати представлено графічно у формі кореляційної плеяди (рис. 2).

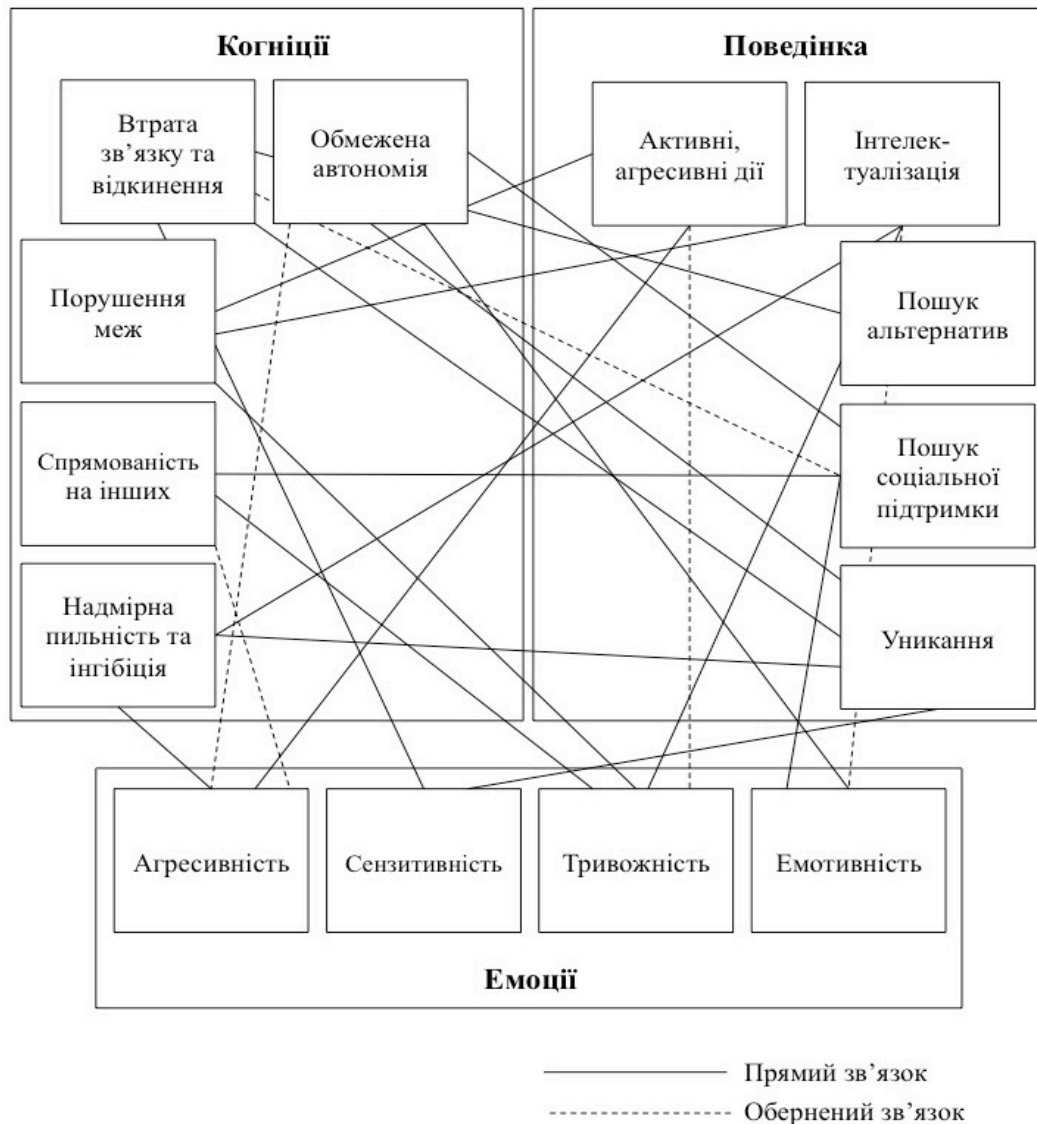

Рис. 2. Система взаємозв'язків між когніціями, емоціями та поведінкою підлітків

Очевидно, що статистично значущі взаємозв'язки було виявлено між компонентами кожної з трьох складових особистості. Так, прояв когнітивних схем, що належать до групи обмеженої автономії, безпосередньо пов'язаний з поведінковими стратегіями уникання ($r=0,31$; $p<0,001$), пошуку соціальної підтримки ($r=0,27$; $p<0,001$) та особистісною емотивністю ($r=0,32$; $p<0,001$), а також має обернений зв'язок з емоційною рисою агресивністю ($r=0,-23$; $p<0,001$).

Специфіка схем даної групи зумовлюється переконанням щодо власної меншовартості, нездатності досягнути успіху та якісно виконувати поставлені завдання; орієнтацією на думку оточення та прагненням викликати в них позитивне враження. Відповідно, логічним є зв'язок схем даної групи з поведінковою стратегією пошуку соціальної підтримки, адже, не будучи впевненими у власних здібностях і можливостях, такі підлітки намагаються самореалізуватись та пережити відчуття досягнення за рахунок приєднання до значущих інших. При цьому можуть суттєво порушуватись їх особисті межі та сповільнюватись процес самоідентифікації. З іншого боку, у разі відсутності перспективи психологічного приєднання до іншого суб'єкта, підлітки, яким властиві схеми даної групи, можуть вдаватись до стратегії уникання, тобто відмовлятись від активності через страх поразки та пов'язаного з цим дистресу.

Когнітивні схеми втрати зв'язку та відкидання також пов'язані з особистим знеціненням та реалізуються у формі глибинних переконань щодо власної нездатності будувати стійкі, надійні стосунки зі значущими іншими. Схеми цієї групи є особливо актуальними для підлітків з огляду на високу значущість довірчих міжособистісних взаємин, характерну для даного вікового періоду. Прояв переконань щодо можливості відкидання пов'язаний з особистісною сензитивністю ($r=0,27$; $p<0,001$), тобто схильністю до сильних, головним чином, депресивних реакцій навіть на незначні подразники.

Основними поведінковими стратегіями підлітків, яким властиві схеми втрати зв'язку, є пошук альтернатив ($r=0,21$; $p<0,001$) та уникання ($r=0,35$; $p<0,001$). Натомість, зі стратегією пошуку соціальної підтримки виявлено стійкий обернений зв'язок ($r=-0,32$; $p<0,001$). Відповідно, страх бути відкинутими не дозволяє таким особам вибудовувати довірливі стосунки, які передбачають можливість взаємної підтримки у складних та неоднозначних ситуаціях. Таким чином, вони не отримують можливості проживання теплої та довірливої міжособистісної взаємодії, що блокує активацію механізмів позитивного зворотного зв'язку та формування коригуючого досвіду. Відповідно, когнітивні переконання про власну нездатність встановлювати конструктивні взаємини провокують появу депресивних настроїв, що виражаються у формі особистісної сензитивності та призводять до відмови від активності (переважно соціальної) на поведінковому рівні, що, своєю чергою, підтримує когнітивні схеми та загострює відповідні афективні прояви. Це підтверджується також наявністю стійкого позитивного зв'язку між проявом стратегії уникання та особистісною сензитивністю ($r=0,23$; $p<0,001$). Такі дані є ще одним аргументом на користь нашого передбачання щодо наявності взаємозв'язку між компонентами різних складових особистості підлітків.

Істотні взаємозв'язки були виявлені між групою когнітивних схем порушення меж та особистісною тривожністю ($r=0,34$; $p<0,001$), а також поведінковими

стратегіями активних, агресивних дій ($r=0,28$; $p<0,001$) та інтелектуалізації ($r=0,21$; $p<0,001$). Зауважимо, що дана група схем охоплює дисфункційні переконання щодо власної винятковості, неповторності та особливого статусу серед соціального оточення. Отже, вимагаючи від інших такого ставлення, яке відповідало б їх переконанням, підлітки, котрим властиві зазначені схеми, мають великий ризик зіткнення з об'єктивними невдачами та розчаруваннями. Наслідком цього стає підвищення рівня особистісної тривожності, що виникає в результаті неузгодженості між очікуваним та реальним станом речей.

До наступної групи належать схеми спрямованості на інших, які передбачають схильність поступатись власними інтересами заради оточення та переконання в тому, що цінність індивіда визначається наявністю в нього альтруїстичних якостей. Прояв схем даної групи пов'язаний з особистісною тривожністю ($r=0,36$; $p<0,001$). Відповідно, орієнтація на інших та надання високого значення їх поглядам і прагненням породжує невпевненість у власній цінності та значущості, наслідком чого стає поява високої тривоги, яка переважно приймає форму генералізованої соціальної тривожності. Водночас, обернений зв'язок між схемами спрямованості на інших та агресивністю ($r=-0,22$; $p<0,001$) свідчить про відсутність у таких підлітків схильності до переживання негативізму та ворожості стосовно інших, що цілком узгоджується з їх глибинними переконаннями та типовими для них афективними станами. З огляду на сказане вище, очевидним стає зв'язок зазначених когнітивних схем з поведінковою стратегією пошуку соціальної підтримки ($r=0,23$; $p<0,001$), яка передбачає орієнтацію на думку оточення в прийнятті важливих рішень та постановці цілей власної діяльності.

Остання, п'ята група – надмірної пильності та інгібіції – включає схеми, реалізація яких передбачає підвищену підозрілість, нездатність вибудувувати довірчі стосунки, відстороненість та переконання щодо неприпустимості відкритої демонстрації власних почуттів і переживань. Прояв схем даної групи пов'язаний з високим рівнем особистісної агресивності ($r=0,27$; $p<0,001$). Таким чином, недовіра підлітків до оточення сприяє формуванню направленої на них ворожості та гніву і навпаки: переживання різко-негативних емоцій стосовно інших викликає підвищену підозрілість та відстороненість. Очевидним є зв'язок зазначених когнітивних схем з поведінковою стратегією уникання ($r=0,29$; $p<0,001$), оскільки відмова від активних дій предметного і соціального плану дозволяє мінімізувати інтенсивність інтерсуб'єктних взаємодій. Крім того значущий зв'язок було виявлено між схемами надмірної пильності та стратегією інтелектуалізації ($r=0,21$; $p<0,001$). Тобто недовіра до світу та навколишніх людей сприяє формуванню схильності до ретельного аналізу і зважування альтернатив перед прийняттям рішення та початком діяльності.

Отримані в ході емпіричного дослідження дані дозволяють з наукових позицій

судити про специфіку та характер взаємозв'язків між трьома складовими особистості: типові для підлітків когніції, мають безпосередній зв'язок з провідними емоційними рисами та поведінковими реакціями особистості. Відповідно, з одного боку, глибинні переконання про навколишній предметний і соціальний світ створюють підґрунтя для формування якостей афективної сфери, з іншого, провідні емоційні стани та риси впливають на когнітивну обробку фактів і ситуацій та формування більш генералізованих уявлень про предмети, події та явища. Своєю чергою, вибір стратегій поведінки відбувається під впливом переконань та почуттів, а реалізація цих стратегій та її результати визначають характер подальших емоційних переживань та впливають на когнітивну оцінку ситуації.

Окрім виявлення загальних закономірностей прояву особистісних якостей підлітків, на даному етапі дослідження було визначено та систематизовано відмінності в особистісній сфері, обумовлені генетичним контекстом становлення респондентів, а саме наявністю у них аналізаторної дефіцитарності. Статистичний аналіз при цьому здійснювався із застосуванням U-критерію Мана-Уїтні, який дозволяє порівнювати непараметричні дані та використовувався також для виявлення закономірностей вікової динаміки особистісного становлення. Завдання даного етапу аналізу емпіричних даних полягало у визначенні відмінностей в особистісній сфері представників груп А, Б і В. У якості досліджуваних параметрів виступили провідні особистісні тенденції та емоційні риси особистості, такі як екстраверсія, інтроверсія, агресивність, спонтанність, ригідність, тривожність, сензитивність та емотивність (табл. 1).

Таблиця 1

**Особистісні відмінності підлітків,
зумовлені генетичним контекстом їх особистісного становлення**

Провідна особистісна тенденція	Порівняння груп А і Б		Порівняння груп А і В		Порівняння груп Б і В	
	U	p	U	p	U	p
Екстраверсія	6872	0,64	7257	0,234	6912	0,589
Спонтанність	7916	0,015	7762	0,041	7101	0,351
Агресивність	7105	0,353	7953	0,001	8219	0,001
Ригідність	6376	0,642	7731	0,037	7563	0,078
Інтроверсія	5880	0,162	6835	0,692	7218	0,264
Сензитивність	8958	<0,001	7821	0,017	7129	0,339
Тривожність	7911	0,016	9041	<0,001	5967	0,521
Емотивність	7702	0,042	8435	0,001	6743	0,612

Порівняльний аналіз вибірок А і Б дозволив говорити про те, що підлітки з порушеннями слуху проявляють більшу емотивність ($U=7702$; $p=0,042$), ригідність ($U=9171$; $p<0,001$) та тривожність ($U=7911$; $p=0,016$), ніж їх однолітки з порушеннями зору. Крім того, для представників групи А характерні нижчі

показники сензитивності ($U=8958$; $p<0,001$) та спонтанності ($U=7916$; $p=0,015$). Таким чином, представники цих двох груп досліджуваних демонструють статистично значущі відмінності за п'ятьма особистісними параметрами з восьми.

Аналіз відмінностей між вибірками А і В дозволив виявити наступні закономірності. Як і в попередньому випадку, представники групи А продемонстрували суттєво вищі показники за шкалами емотивності ($U=8435$; $p=0,001$), ригідності ($U=7731$; $p=0,037$) та тривожності ($U=9041$; $p<0,001$), а також знижені показники за шкалами сензитивності ($U=7821$; $p=0,017$) та спонтанності ($U=7762$; $p=0,041$).

Крім того, дещо зниженими у представників групи А виявились прояви агресивності ($U=7953$; $p<0,001$). Таким чином, вибірки А і В суттєво відрізняються за шістьма параметрами з восьми.

Дещо інші результати були виявлені в ході порівняння особистісних якостей представників груп Б і В. Тут статистично значущі відмінності були виявлені лише за одним параметром. Так, представники групи В схильні проявляти більш високу агресивність ($U=8219$; $p=0,001$), ніж представники групи Б. За іншими параметрами суттєвих відмінностей не виявлено.

Згідно з представленими експериментальними даними, особистісні особливості підлітків, які мають порушення зору, загалом відповідають особливостям їх однолітків, які не мають таких порушень. З іншого боку, підлітки, які мають порушення слуху, принципово відрізняються від своїх однолітків, які не мають таких порушень. Причина цього, вочевидь, криється у вербальній депривації, в контексті якої відбувається їх особистісне становлення та розвиток. Адже вербальна взаємодія – це не лише операційний обмін інформацією, але і опосередкований процес пізнання світу, інших людей і самого себе. Обмінюючись текстами з оточенням, людина створює свої персональні наративи, систематизує та архівує досвід і спогади, творить власну історію, яка є одночасно відображенням і рушійною силою особистісного становлення. Будучи позбавленим можливості такого обміну, індивід втрачає можливість комплексного, різнобічного самоусвідомлення і саморозуміння. А отже і особистісне становлення підлітків, які мають порушення слуху, відбувається не просто сповільнено, а принципово інакше, ніж у їхніх однолітків, які не мають таких порушень.

У п'ятому розділі – *«Онтогенез і дизонтогенез особистісного становлення підлітків: загальні тенденції та специфічні прояви»* представлено результати лонгітюдного дослідження, включеного в загальну модель наукового пошуку. Збір даних проводився в три етапи: 1) у 2015 році (середній вік респондентів – 12-13 років), 2) у 2017 році (вік досліджуваних – 14-15 років) та 3) у 2019 році (вік досліджуваних – 16-17 років). Вивчалися прояви когнітивної, афективної та поведінкової складових особистості респондентів. Враховуючи те, що розподіл за

більшістю шкал, якими ми оперували в ході дослідження, суттєво відрізнявся від нормального, було прийнято рішення про застосування Н-критерію Крускала-Уоліса, який є непараметричним аналогом дисперсійного аналізу. Узагальнення даних, отриманих в ході лонгитюдного дослідження, дозволило детально охарактеризувати особистісний вимір онтогенезу та дизонтогенезу становлення підлітків (рис. 3).

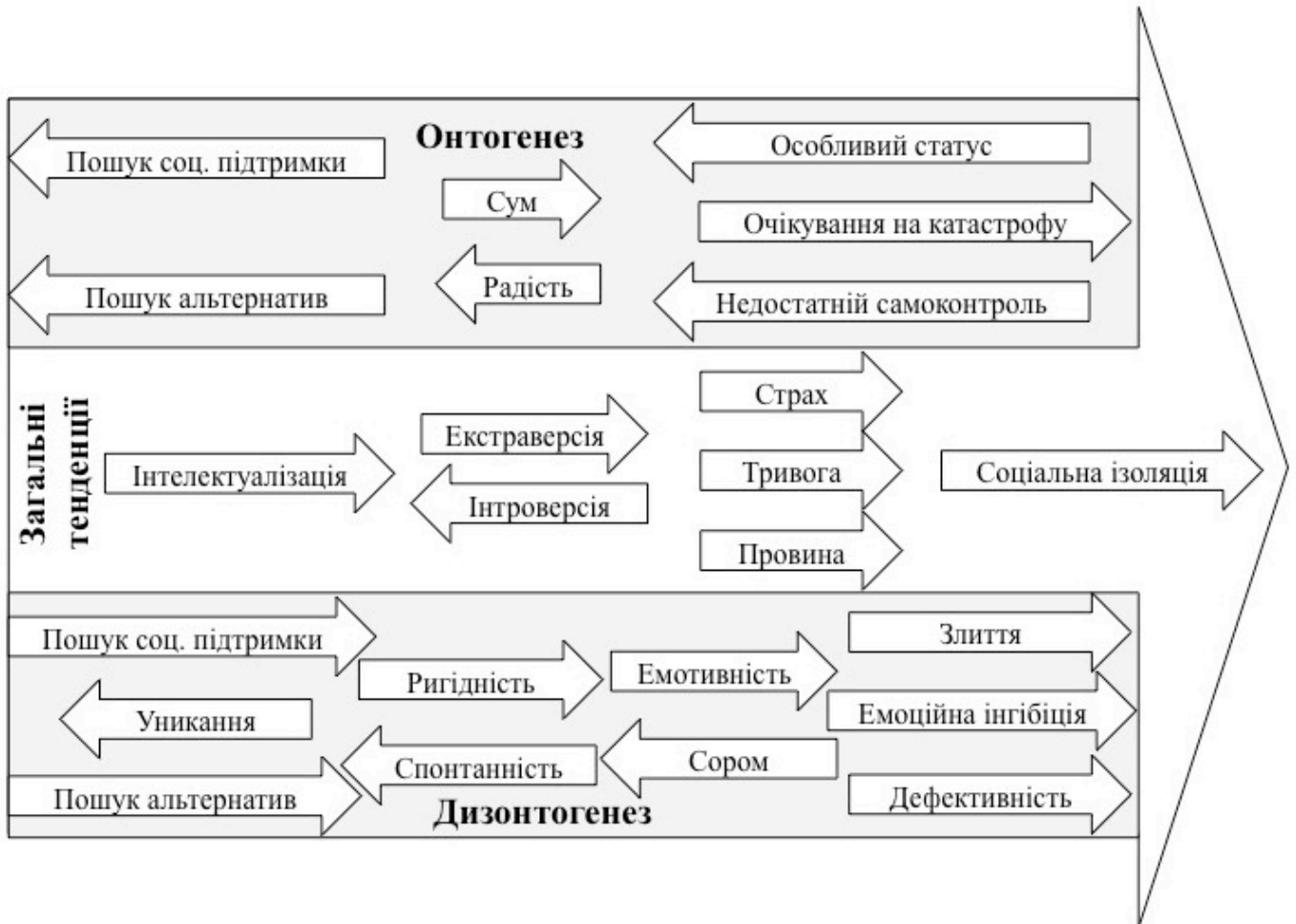

Рис. 3 Особистісний вимір онтогенезу та дизонтогенезу становлення підлітків

Вивчення динаміки становлення підлітків здійснювалось з урахуванням основних характеристик кожної з трьох особистісних складових. Зокрема, для аналізу когнітивної складової враховувався рівень прояву в респондентів дисфункційних когнітивних схем. Статистично значуща динаміка була зафіксована відносно 12 з 18 змінних, прояви 4 інших змінних, що відповідають когнітивним схемам емоційної депривації, підкорення, пошуку визнання та самопожертви виявились незмінними для представників всіх респондентських груп протягом всього досліджуваного періоду.

Логіка інтерпретації отриманих результатів передбачала покроковий аналіз даних різного рівня представленості: 1) загальних тенденцій; 2) тенденцій онтогенезу; 3) тенденцій дизонтогенезу. До загальних тенденцій належать ті, які

властиві всім групам респондентів. Такою тенденцією на рівні проявів когнітивної сфери стало зростання рівня вираженості когнітивної схеми соціальної ізоляції, характерне для всіх без винятку підлітків (група А – 18,097, група Б – 16,390, група В – 18,142). Очевидно, що процес дорослішання і становлення особистості визначається рефлексією щодо своєї неповторності та унікальності, а також усвідомленням і переживанням підлітками власної винятковості, несхожості на інших. Результатом такого усвідомлення стає відчуття порушеної приналежності, яке ґрунтується на тривозі через можливе виключення з групи значущих інших.

До тенденцій дизонтогенезу належить підвищення рівня прояву когнітивних схем дефективності (група А – 18,671, група Б – 24,278), злиття (група А – 15,763, група Б – 14,863) та емоційної інгібіції (група А – 19,792, група Б – 17,826), притаманне підліткам, які мають порушення зору і слуху. Отже, становлення особистості в контексті дефіцитарності роботи одного з аналізаторів характеризується віковим загостренням переживання неповноцінності та прагненням компенсувати це переживання за рахунок емоційного приєднання до значущих інших. Зауважимо, що змістова наповненість схеми дефективності, а відповідно, і запитання в діагностичному опитувальнику, що позначають її, жодним чином не пов'язані з проявами фізичної неповносправності. Дефективність тут – це, передусім, усвідомлення неспроможності досягати успіху та бути цінним для оточення. А отже, підліткам, які мають порушення зору і слуху, притаманне знецінення власних успіхів і досягнень та акцентування уваги винятково на невдачах та недоліках, деякі з яких можуть мати місце не в об'єктивній реальності, а лише у їх свідомості. Характерно, що в процесі особистісного становлення таке переживання стабільно загострюється.

Домінування та прогресивна актуалізація схеми злиття в умовах дизонтогенезу особистісного становлення відображає тенденцію до когнітивної ідентифікації себе з іншими та поведінкового наслідування суб'єктів ідентифікації. Такими суб'єктами можуть стати як однолітки, так і референтні дорослі, тобто особи, які з тих чи інших причин сприймаються підлітками як взірцеві. При цьому, самі підлітки свідомо або неусвідомлено відмовляються від своїх ідей, цінностей та переконань, якщо вони не співпадають з відповідними конструктами значущого іншого. А отже, прояв схеми злиття негативно впливає на самоусвідомлення та саморозуміння підлітків, що суттєво сповільнює їх становлення.

Тісно пов'язаною зі схемою злиття є когнітивна схема емоційної інгібіції, яка передбачає стримування почуттів та переживань і відмову від їх відкритої демонстрації. Тобто, намагаючись ідентифікувати себе з іншими і персоналізувати їх поведінкові та світоглядні патерни, підлітки, які мають порушення слуху і зору,

проявляють тенденцію до знецінення власних емоцій, наслідком якої є тривога щодо їх недоречності та прагнення їх приховати.

До третьої групи закономірностей становлення когнітивної складової належать ті, що реалізуються в контексті онтогенезу. Так, підліткам, які не мають порушень у роботі аналізаторів, властива істотна вікова динаміка у прояві когнітивних схем очікування на катастрофу (13,132), недостатнього самоконтролю (20,617) та особливого статусу (14,134). При цьому, якщо перша з перерахованих схем у процесі вікового розвитку посилюється, то прояви двох інших – істотно послаблюються. Підвищення показників за схемою очікування на катастрофу, яка традиційно відповідає переживанню генералізованої тривоги, свідчить про вікову ескалацію тривожних проявів та збільшення страхів, пов'язаних з нездатністю толерувати невизначеність. Водночас у період від 12 до 17 років суттєво знижуються показники підлітків за схемою недостатнього самоконтролю (20,617). Це дозволяє говорити не лише про віковий розвиток емоційно-вольової сфери, основні процеси якої підтримують реалізацію функції контролю поведінки, але і про формування специфічних когніцій, що забезпечують его-синтонність такої діяльності, тобто її відповідність ціннісно-смісловій сфері особистості. Аналогічна, хоча і менш виражена, тенденція до вікового зниження рівня прояву спостерігається також щодо когнітивної схеми особливого статусу (14,134). Таким чином, для підлітків з нормативної вибірки характерним є стабільне зменшення необґрунтованої віри у власну винятковість та відповідних поведінкових проявів, які реалізуються, передусім, у міжособистісних взаєминах. Виявлені закономірності є свідченням розвитку самосвідомості та об'єктивізації самооцінки, що дозволяє говорити про успішне подолання вікової кризи підлітковості.

В ході лонгітюдного дослідження динаміки становлення афективної складової особистості підлітків статистично значуща динаміка була зафіксована відносно 9 з 14 змінних, серед яких три емоційні риси особистості та шість емоційних модальностей. До загальних тенденцій можна віднести вікове посилення почуття провини (група А – 11,456, група Б – 15,424, група В – 12,425), емоції страху (група А – 13,490, група Б – 9,347, група В – 17,976) і загальної особистісної тривожності (група А – 15,898, група Б – 21,233, група В – 19,358). Вікова ескалація переживання страхів та тривог в період підлітковості узгоджується з підвищенням вираженості дисфункційної когнітивної схеми очікування на катастрофу, що спостерігається серед підлітків, які не мають порушень у роботі аналізаторів. Відповідно і для пояснення даного явища можемо звернутись до наведених вище аргументів, а саме: перебування осіб старшого підліткового віку в об'єктивній ситуації невизначеності майбутнього та переживання тривоги від такої невизначеності, необхідність професійної орієнтації та страх щодо можливих помилкових рішень у цій сфері та ін.

До дизонтогенетичних тенденцій у становленні емоційної сфери належить зниження інтенсивності почуття сорому (група А – 14,543, група Б – 21,820) і підвищення особистісної емотивності (група А – 18,189, група Б – 14,897). Відповідно, дорослішаючи, підлітки з порушеннями слуху і зору проявляють менш виражену схильність до переживання сорому з приводу своїх індивідуальних якостей або ж думок, висловлювань та вчинків. З іншого боку, така динаміка показників може бути обумовлена соціальним наuczінням, яке призводить до усвідомлення сорому як неприйнятної емоції. В цьому випадку, аналізуючи отримані результати, варто враховувати схильність респондентів до демонстрації соціально-бажаного результату.

Серед тенденцій онтогенезу становлення емоційної сфери можна виокремити вікове зниження інтенсивності прояву радості (10,321) та, відповідно, посилення прояву суму (15,432). Тобто, дорослішаючи, підлітки проявляють схильність до менш частого і вираженого переживання позитивних емоцій. Причина цього полягає в загальній кризовості даного вікового періоду та пов'язаній з нею нестабільністю самооцінки, поляризацією уявлень про себе, навколишній світ та своє місце в ньому, надцінності міжособистісних взаємин та підвищенні суб'єктивного значення їх будь-яких порушень.

Ще однією групою даних, аналіз яких відбувався з використанням Н-критерію Крускала-Уоліса, стали особистісні тенденції, до яких належать екстраверсія, інтроверсія, спонтанність та ригідність. Отримані результати відображають лише загальні тенденції, які полягають у суттєвому зниженні інтровертованості (група А – 21,518, група Б – 15,998, група В – 13,467) та відповідному підвищенні екстравертованості (група А – 19,371, група Б – 17,467, група В – 15,780) підлітків у процесі їх особистісного становлення. Важливо, що екстраверсія та інтроверсія розглядаються тут як особистісні, а не темпераментальні характеристики. Тобто їх вікова модифікація є цілком можливою в контексті загальних трансформацій змістової наповненості особистісної структури. Отже, загальною властивістю, притаманною всім підліткам, є стабільне посилення потреби у міжособистісній взаємодії, розширення комунікативного поля та мережі соціальних контактів, презентації себе соціуму та отриманні від нього зворотного зв'язку. Реалізація зазначеної потреби стає можливою за рахунок формування специфічних рис особистості, які дозволяють встановлювати і підтримувати конструктивні взаємини з оточуючими. Таким чином, лонгітюдне дослідження дало змогу з наукових позицій судити про особливості становлення окремих складових особистості підлітків в контексті онтогенезу і дизонтогенезу та визначити загальні і специфічні закономірності цього процесу.

Крім того, на даному етапі було досліджено факторну структуру особистісних проявів респондентів. З'ясовано, що для всіх без винятку підлітків характерним є

прояв десяти особистісних факторів, які відображають типові для досліджуваних переконання про себе та інших, афективні стани, що виникають у відповідь на них, а також поведінкові прояви, обумовлені провідними когніціями та емоціями. Виявлено, що чотири фактори (копінгу, відкидання, генералізованої тривоги та афективний фактор) є універсальними, притаманними підліткам незалежно від генетичного контексту їх становлення. При цьому три з чотирьох універсальних особистісних факторів є певною мірою патологізованими, тобто пов'язаними з переживанням підвищеної напруги, стресу та тривоги. З огляду на кризовість даного вікового періоду це співвідношення є цілком закономірним і таким, що відображає загальні тенденції психічної організації підлітків. Водночас четвертий фактор, спільний для всіх підлітків (фактор копінгу) відповідає, за формування стратегій долаючої поведінки, їх вибір та активацію залежно від конкретної ситуації. Саме актуалізація даного особистісного фактора забезпечує резильєнтність підлітків та дозволяє їм підтримувати своє психоемоційне благополуччя або швидко й ефективно відновлюватись після його порушення. Принципове значення відповідних навичок у період особистісної кризи і зумовило утворення цього фактора та його універсальність.

Визначено, що крім універсальних факторів окремим групам підлітків притаманні також загальні та специфіковані фактори дизонтогенезу. До загальних належать фактори емпатійності, емоційної інгібіції та недовіри до людей. Специфіковані фактори, своєю чергою, відрізняються відповідно до характеру порушення, властивого їх носіям. Для підлітків, які мають порушення слуху, характерні фактори поміркованої афективності, егоцентризму, несамостійності та інтелектуалізації, а для тих, які мають порушення зору – фактори самоствердження, порушеної приналежності, власної винятковості та порушення меж.

Виокремлено фактори онтогенезу особистісного становлення підлітків, до яких належать фактори конформізму, капітуляції, недовіри до світу, демонстративності, зневіри у себе та поміркованої активності. Розуміння специфіки особистісних факторів та їх генетичної обумовленості дозволяє сформулювати уявлення про характерні ознаки особистісної сфери та компенсаторні механізми, що базуються на цих ознаках.

З урахуванням специфічних проявів когнітивної, афективної та поведінкової складових особистості, а також виокремлених факторів визначено та описано сім типів особистості підлітків. З метою класифікації респондентів було використано кластерний аналіз методом k-середніх. Для визначення кількості кластерів використовувався візуальний метод, аналогічний до «Кам'яного осипу» у факторному аналізі. Зменшення значень на графіку уповільнилось після сьомого кластеру, відповідно, було виокремлено 7 кластерів, кожен із яких виявився повноцінним, відмінним від інших та таким, що може розглядатися як окремий

особистісний тип. Два з отриманих кластерів (унікаюче-сензитивний та афективно-дисфункційний) є типовими для онтогенезу, чотири (унікаюче-відсторонений, тривожно-експансивний, тривожно-дисфункційний та емотивно-підозріливий) – для дизонтогенезу і один (гармонійний) – є універсальним, притаманним підліткам з різних досліджуваних категорій. Таким чином, в межах запропонованої нами типології, шість із семи особистісних типів є певною мірою дисфункційними та характеризуються крайніми проявами афективності або актуалізацією значної кількості дисфункційних когнітивних схем. В цій характеристиці дістала свій подальший розвиток експериментально підтверджена теза нормативну кризовість підліткового періоду. Водночас те, що гармонійний тип особистості притаманний переважно представникам нормативної вибірки, дозволяє зробити висновок, що генетичний контекст особистісного становлення визначає загальну резильєнтність підлітків та їх здатність долати вікову кризу максимально конструктивно.

На основі теоретичних даних та результатів емпіричного дослідження розроблено модель особистості підлітків з урахуванням генетичного контексту їх становлення (рис. 4).

Розуміння системно-генетичної організації онтогенезу та дизонтогенезу особистісної сфери підлітків дозволяє: 1) постулювати наявність двох особистісних підсистем – універсальної та генетично-обумовленої – перша з яких охоплює загальні характеристики особистості підлітків, а друга розкриває специфічні ознаки, обумовлені онто- та дизонтогенезом; 2) пояснити універсальні, спільні для всіх підлітків особистісні структури, вікову динаміку їх становлення та систему взаємозв'язків між ними; 3) визначити основні напрями формування та актуалізації внутрішньособистісних відмінностей між підлітками, чиє становлення відбувається в контексті онто- та дизонтогенезу, на основі цих відмінностей виокремити та охарактеризувати особистісні фактори, які дозволяють пояснити типові когніції, емоції та поведінку підлітків; 4) виокремити особистісні типи, властиві підліткам з різних категорій та проаналізувати передумови їх формування і психологічний зміст реалізації; 5) сформулювати ідею щодо компенсаторності генетично-обумовлених особистісних проявів та щодо операціоналізації такої компенсаторності за рахунок використання типологічного підходу та цілеспрямованої трансформації типів. Мета такої трансформації полягала в гармонізації особистісного становлення і усуненні окремих патологічних проявів цього процесу в контексті онтогенезу і дизонтогенезу.

Згідно з нашою інноваційною позицією, генетичний контекст становлення визначає специфіку особистісних проявів, але не є фактором, що суворо їх обмежує. Відповідно, можливою та доцільною є робота з підлітками, чиє становлення відбувається в контексті дизонтогенезу, заснована на онтогенетичних принципах та спрямована на активацію компенсаторних механізмів.

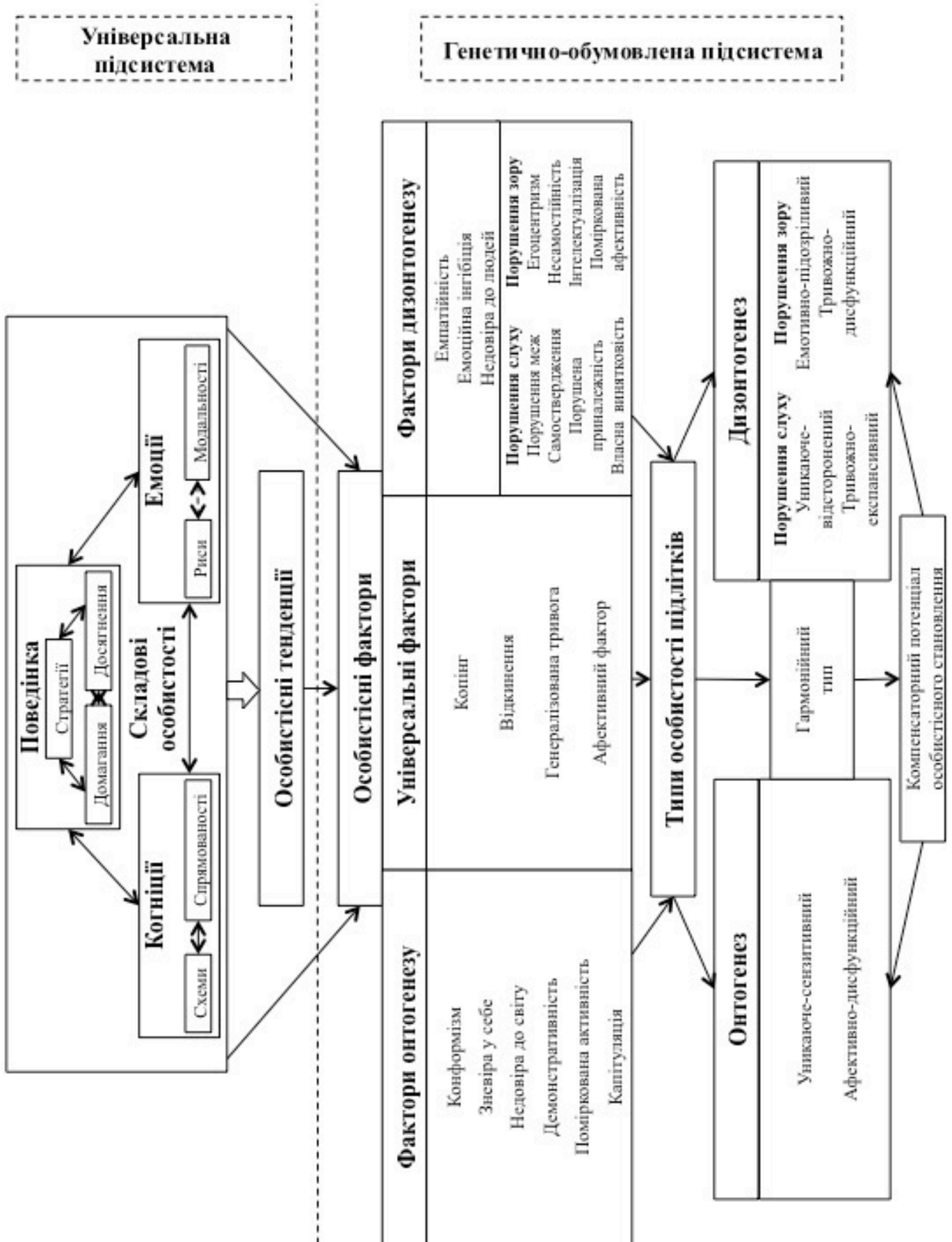

Рис. 4. Особистісна сфера підлітків залежно від генетичного контексту їх становлення

У шостому розділі – «Технології психологічного впливу, спрямованого на гармонізацію особистісного становлення підлітків» представлено розроблені на основі емпіричних даних програми психологічної профілактики та корекції дисгармонійності особистісного становлення. Загальна методологічна концепція цих програм реалізувалася за рахунок виокремлення критеріїв гармонійного становлення та функціонування кожної з трьох складових особистості.

Такими критеріями для когнітивної складової стали: 1) відсутність виражених дисфункційних схем, 2) переважно позитивне самоставлення, 3) переважно позитивне ставлення до світу; для афективної складової: 1) відсутність тривожних і депресивних проявів, 2) усвідомлення власних емоцій та вміння конструктивно їх виражати, тобто достатній рівень розвитку емоційного інтелекту, 3) переважання в індивіда позитивної емоційної модальності; для поведінкової складової: 1) достатня кількість поведінкових активностей, 2) можливість займатись ресурсними видами діяльності, 3) можливість досягати успіху в певних видах діяльності.

Основу психокорекційної та психопрофілактичної програм склали теоретичні положення когнітивної та поведінкової психології, а також практичні алгоритми когнітивно-поведінкової терапії. Логіка тренінгового процесу базувалась на принципах цілісності, системності та детермінізму. У таблиці 2 наведено узагальнену інформацію, що ілюструє ключові відмінності між цими програмами та ті блоки, які є спільними для них.

Мета психопрофілактичної роботи полягала в ресурсно-орієнтованій підтримці підлітків на етапі їх особистісного становлення, в той час як психокорекційний процес мав на меті відновлення порушеної гармонійності особистісного становлення підлітків. При розробці програм та їх модифікацій враховувався фактор порушень у роботі аналізаторів учасників. Тобто для учасників, які мають порушення слуху і зору, створювались завдання, які, відповідаючи загальній логіці та методології роботи, були адаптованими з урахуванням індивідуально-психологічних та психо-фізіологічних особливостей представників цільової аудиторії. Крім того, апробувалась можливість реалізації програм в інклюзивних групах, які одночасно включають підлітків з порушеннями слуху та їх однолітків без відповідних порушень.

Суттєва відмінність між психопрофілактичною та психокорекційною програмами полягала в їх тривалості. Так, реалізація першої передбачала 4 тижні, в той час як проведення другої потребувало мінімум 6 тижнів. Таке скорочення тривалості психологічної профілактики було досягнуто за рахунок виключення корекційної складової, а також завдяки ущільненню матеріалу та інтенсифікації його подачі.

Спільною для обох програм є фінальна та пост-фінальна робота. Завершення обох тренінгів присвячене систематизації ресурсів учасників, поглибленню їх

самоусвідомлення та закріпленню сформульованих на попередніх етапах алгоритмів досягнення стратегічних цілей. Такий підхід сприяв інтеріоризації отриманого в ході тренінгової роботи досвіду та його актуалізації з метою підтримання гармонійності особистісного становлення підлітків.

Таблиця 2

**Порівняння програм психологічної профілактики та корекції
дисгармонійності особистісного становлення**

<i>Параметри порівняння</i>	Психопрофілактична програма	Психокорекційна програма
Мета	Ресурсно-орієнтована підтримка підлітків на етапі їх особистісного становлення	Відновлення порушеної гармонійності особистісного становлення підлітків
Учасники	Підлітки, чиє особистісне становлення відповідає критеріям гармонійності (без урахування специфіки роботи аналізаторів)	Підлітки, чиє особистісне становлення є порушеним відповідно до трьох або більше критеріїв (без урахування специфіки роботи аналізаторів)
Тривалість	4 тижні	6 тижнів
Змістове наповнення	Знайомство+залучення+самоаналіз	Знайомство+залучення
	Робота з когніціями та емоціями	Первинна робота з поведінкою
	Робота з життєвою перспективою	Робота з когніціями
	Оцінка отриманих результатів + рефлексія	Робота з емоціями
		Вторинна робота з поведінкою
	Оцінка отриманих результатів + рефлексія	Оцінка отриманих результатів + рефлексія
Пост-фінальна робота	Домашні завдання на період шести місяців після завершення безпосередньої групової роботи. Самодіагностика, самозвітування та впровадження набутих навичок у повсякденне життя.	

З огляду на загальнонаціональний карантин 2020 року та пов'язані з ним труднощі у проведенні очної тренінгової роботи, було розроблено онлайн-програми психологічної профілактики та корекції, реалізація яких була можливою у дистанційному форматі. Методологічна основа та загальна структура онлайн-програм відповідала аналогічним параметрам програм очної групової роботи. З іншого боку, дистанційний формат діяльності детермінував впровадження деяких змін та модифікацій як технічного, так і змістового характеру.

Результати впровадження розроблених оффлайн- та онлайн-програм у практику свідчать про їх високу ефективність та доцільність подальшого практичного застосування (табл. 3).

В якості критеріїв ефективності реалізації програм використовувались показники суб'єктивних шкал задоволеності життям. На основі порівняння

показників суб'єктивної задоволеності життям, які демонстрували учасники на початку тренінгу, з аналогічними даними, отриманими після його завершення, відбувався аналіз ефективності тренінгових програм та визначення доцільності їх застосування в межах психопрофілактичної та психокорекційної роботи. Статистичний аналіз даних було здійснено з використанням t-критерію Стьюдента для залежних вибірок.

Таблиця 3

Показники ефективності реалізації програм психологічної профілактики та корекції дисгармонійності особистісного становлення

Група респондентів	До тренінгу		Після тренінгу		t *
	M	SD	M	SD	
Психологічна профілактика					
Група А	64,2143	15,6656	76,2857	11,0553	3,712
Група Б	74,2727	9,2530	80,0000	7,4297	2,773
Група В (оффлайн)	64,8182	14,8595	81,4091	8,6005	7,809
Група В (онлайн)	74,3273	14,4120	79,9091	9,5030	2,392
Група А+В	72,4667	11,9933	79,1333	11,1218	3,093
Психологічна корекція					
Група А	51,0000	16,0010	61,5000	14,5884	7,600
Група Б	49,4286	14,8310	67,6667	13,6504	7,891
Група В (оффлайн)	46,3273	16,4723	54,4364	15,8439	4,114
Група В (онлайн)	48,3571	15,1623	61,3571	15,1976	4,866
Група А+В	50,6429	15,0569	63,5000	13,6481	2,951

* Всі показники t-критерія є значущими на рівні $>0,05$

У таблиці представлено показники t-критерію Стьюдента, середні величини та стандартні відхилення для кожної з п'яти груп респондентів: А, Б, В – окремо для груп, які працювали оффлайн (у форматі очних зустрічей) та онлайн (в дистанційному форматі) та А+В, в якій було об'єднано для роботи підлітків з двох відповідних груп. Таблиця включає дані щодо реалізації як профілактичних, так і корекційних програм.

Узагальнюючи показники ефективності реалізації програми психологічної профілактики, можемо зауважити, що позитивна динаміка була характерною для кожної з респондентських груп. Найбільш ефективною ($t=7,809$) програма виявилася для підлітків з групи В, робота з якими відбувалась в очному форматі. Водночас, показники ефективності дистанційної роботи з аналогічною категорією учасників виявились не такими високими ($t=2,492$): вони хоча і свідчать про наявність позитивних тенденцій, демонструють також їх деяку слабкість.

Причину таких результатів вбачаємо в нетрадиційності відповідного формату роботи, окремих технічних труднощах, неможливості використовувати групову

динаміку, яка сама по собі є ефективним засобом впливу, а також у недостатній самодисциплінованості підлітків, що мала безпосередній вплив на їх відповідальність у виконанні тренінгових завдань.

Показники ефективності були зафіксовані у групах А ($t=3,712$) та А+В ($t=3,093$). Такі дані, будучи достатньо значущими, свідчать про однакову ефективність роботи як з однорідними тренінговими групами, що включають підлітків з порушеннями слуху, так і з інтегрованими групами, до яких одночасно входять особи з відповідними порушеннями та їх однолітки, які не мають таких порушень. З показників t-критерію для вибірки підлітків з порушеннями зору ($t=2,773$), дозволяє зробити загальний висновок про універсальність програми психологічної профілактики та доцільність її застосування для підтримання гармонійності особистісного становлення підлітків в онтогенезі та дизонтогенезі.

Аналіз ефективності реалізації психокорекційної програми також передбачав моніторинг змін суб'єктивної задоволеності учасників своїм життям. Крім того, враховувався власне факт корекції порушень загального процесу особистісного становлення, що відбувався з урахуванням виокремлених вище критеріїв його гармонійності. При цьому найбільш високими є показники ефективності реалізації психокорекційної програми для груп респондентів, чие особистісне становлення відбувається в контексті дизонтогенезу. Отже, психокорекційна робота є дієвим інструментом зняття психоемоційної напруги та підвищення рівня суб'єктивної задоволеності життям для підлітків, які мають порушення слуху ($t=7,600$) і зору ($t=7,891$). Тобто дана категорія респондентів виявилась найбільш відкритою для тривалого організованого психокорекційного впливу, готовою до активної взаємодії в межах тренінгової роботи та налаштованою на позитивні зміни. Достатньо високі показники позитивних змін продемонстрували також підлітки з групи В, які працювали оффлайн ($t=4,114$) та онлайн ($t=4,866$). При цьому для групи В, що працювала в дистанційному режимі, характерною виявилась тенденція, аналогічна і для двох представлених вище груп, а саме: показники ефективності роботи в межах психологічної корекції суттєво перевищують відповідні дані для психопрофілактики.

Найменшими, хоча і статистично значущими, виявились показники t-критерію для інтегрованої групи А+В ($t=2,951$). Водночас, експериментальні дані свідчать про достатньо високу ефективність роботи даної групи в контексті корекції порушень, які обумовили включення респондентів до тренінгу. Тобто, в межах даної групи реалізуються дві тенденції: 1) незначне підвищення рівня суб'єктивної задоволеності життям; 2) ефективне усунення факторів патологізації особистісного становлення. Відповідно, реалізуючи надалі психокорекційну роботу в інклюзивному форматі, варто звертати особливу увагу на загальний психоемоційний стан учасників та вживати додаткових заходів для його покращення.

Представлені вище результати дозволяють стверджувати, що розроблені програми можуть бути включені в освітньо-виховний процес закладів загальної та спеціальної освіти з метою покращення психоемоційного стану учнів та гармонізації процесу їх особистісного становлення.

ВИСНОВКИ

У дисертації висвітлено зміст і результати теоретико-концептуального й емпіричного вивчення онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків. На засадах системного та генетичного підходів пояснено структурно-функціональні особливості особистості підлітків, представлено генетично орієнтовану модель особистісного становлення, виокремлено критерії гармонійності цього процесу, визначено та апробовано способи його оптимізації.

1. Генеза особистості характеризується набуттям специфічних якостей та ознак, що актуалізуються на рівні когнітивної, афективної та поведінкової складових. При цьому функціональний дизонтогенез, тобто порушення у роботі аналізаторів, визначає перебіг особистісної генези. Так, труднощі у взаємодії з зовнішнім (предметним і соціальним) світом є стресовим фактором, постійна дія якого призводить до формування специфічного ставлення індивіда до світу, що виражається в дисфункційних когнітивних переконаннях та настановах. Своєрідний поведінковий та діяльнісний досвід осіб з дефіцитарним розвитком одного з аналізаторів, а також особливості їх когнітивних переконань визначають провідну емоційну модальність, що характеризується зниженим емоційним фоном та переважанням негативних емоцій. Збій у роботі одного з аналізаторів обмежує потік інформації, яка надходить до людини з зовнішнього світу, що, своєю чергою, сповільнює та утруднює її інтеграцію в соціальний контекст існування, засвоєння культурних кодів, норм і стандартів та загальне особистісне становлення.

2. Обґрунтовано систему взаємозв'язків між проявами трьох складових особистості: когнітивною, афективною та поведінковою. Доведено, що типові для підлітків когніції мають безпосередній зв'язок з провідними емоційними рисами особистості. Відповідно, з одного боку, глибинні переконання про навколишній предметний і соціальний світ створюють підґрунтя для формування якостей афективної складової, а, з іншого, провідні емоційні стани та риси впливають на когнітивну обробку фактів і ситуацій та формування більш генералізованих уявлень про предмети, події та явища. Аналогічний зв'язок спостерігається між двома представленими складовими та типовими поведінковими патернами. Вибір стратегій поведінки відбувається під впливом переконань та почуттів, а реалізація цих стратегій та її результати визначають характер подальших емоційних переживань та впливають на когнітивну оцінку ситуації.

3. Виокремлено генетично обумовлені відмінності в особистісній сфері підлітків. Реалізація зазначених відмінностей відбувається відповідно до двох тенденцій, перша з яких полягає в тому, що окремі особистісні прояви осіб, які мають порушення слуху, а відповідно перебувають в умовах вербальної депривації, є цілком специфічними. Водночас, візуальна депривація не несе такого системотворчого впливу на формування окремих особистісних тенденцій, що і обумовлює відповідність характеристик підлітків, які мають порушення зору, характеристикам їх однолітків з нормативної вибірки. Отже, в даному випадку, чинником формування відмінностей є не генетичний контекст становлення, а специфіка притаманного підліткам порушення. Натомість, друга тенденція передбачає наявність специфічних особистісних характеристик, властивих лише підліткам, які мають порушення зору і слуху. Це дозволяє говорити про наявність дизонтогенетичної структури особистісних проявів, яка характеризується не темпоральною затримкою формування, порівняно з нормативною вибіркою, а неповторністю системної організації та прояву ознак.

4. Визначено фактори особистісної генези. З'ясовано, що для всіх підлітків характерним є прояв десяти особистісних факторів, які відображають становлення типових переконань про себе та інших, афективних станів, що виникають у відповідь на ці переконання, а також поведінкових проявів, обумовлених провідними когніціями та емоціями. З урахуванням специфічних проявів когнітивної, афективної та поведінкової складових, а також виокремлених факторів визначено та описано сім типів особистості підлітків, два з яких є типовими для онтогенезу, чотири – для дизонтогенезу і один – є універсальним тобто притаманним підліткам з різних досліджуваних категорій.

5. Представлено модель особистості підлітків з урахуванням генетичного контексту їх становлення. В межах запропонованої моделі структура особистості розглядається як така, що реалізується у двох підсистемах: універсальній та генетично-обумовленій. Універсальною є система внутрішньоструктурних зв'язків між когнітивною, поведінковою та афективною складовими, а також вплив характеристик цих складових на формування загальних особистісних тенденцій. Своєю чергою, змістова наповненість та спрямованість особистісної сфери є суттєво відмінною для підлітків, які мають порушення слуху і зору та їх однолітків, які не мають таких порушень. Відповідно, дана підсистема особистості є генетично-обумовленою. Розуміння структурно-функціональної організації елементів особистісних підсистем дозволяє пояснити специфіку онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків.

6. Розроблено, апробовано і впроваджено програми психологічної профілактики та корекції, спрямовані на відновлення і підтримання гармонійності особистісного становлення підлітків. Загальна методологічна концепція цих

програм була реалізована за рахунок виокремлення критеріїв гармонійного становлення та функціонування кожної з трьох складових особистості. Результати впровадження розроблених оффлайн- та онлайн-програм у практику свідчать про їх ефективність та доцільність подальшого використання. Так, психологічна профілактика виявилась найбільш ефективною для груп підлітків, які мають порушення слуху та тих, які не мають порушень у роботі аналізаторів. Крім того, достатньо високі показники ефективності роботи за даним напрямом були зафіксовані і для інтегрованої групи, яка включала представників зазначених вище категорій. Максимально ефективно програму психологічної корекції було реалізовано з підлітками, які мають порушення слуху і зору. Такі показники свідчать про те, що даній категорії осіб властиві більш розвинуті компенсаторні механізми, активація яких психологом-тренером в межах корекційного процесу дозволяє їм швидше долати патологічні прояви особистості.

Перспективи подальших наукових пошукувань у цій сфері вбачаємо у: 1) розширенні вікового діапазону досліджуваних та комплексному вивченні особистісного становлення на різних етапах онтогенезу і дизонтогенезу; 2) диверсифікації категорії «дизонтогенез» та включення до неї осіб, становлення яких відбувається в контексті не лише функціональної, але й інтелектуальної дефіцитарності; 3) розробці алгоритмів і протоколів індивідуальної роботи, спрямованої на гармонізацію особистісного становлення підлітків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Литвиненко, О. (2021) Становлення особистості підлітка (онтогенетичний і дизонтогенетичний аспект) : монографія. Харків : ФОП Панов. 352 с. ISBN 978-617-7947-82-9.

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого

МОН України:

2. Литвиненко, О. (2021) Специфіка когнітивної сфери підлітків у контексті їх особистісного становлення. *Перспективи та інновації науки. Серія Педагогіка. Психологія. Медицина*, № 4 (4), 65–75. ISSN: 2786-4952
3. Lytvynenko, O. (2021). The Factors of Ontogenesis and Dysontogenesis of Adolescents' Personal Formation. *Вісник ЛНУ ім. Франка. Серія Психологічні науки*, № 9/21, 146–152. ISSN: 2522-1876
4. Лозова, О. & Литвиненко, О. (2021). Змістові індикатори особистісної спрямованості у персональних наративах підлітків із депривацією вербального розвитку. *Психолінгвістика*, 30 (1), 198–215. ISSN 2309-1797
5. Литвиненко, О. (2021). Психологічна типологізація підлітків з огляду на генетичний аспект їх становлення. *Вчені записки Таврійського національного*

університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія, Том 32 (71), 103–109. ISSN: 2709-3093

6. Литвиненко, О. (2021) Специфіка поведінкових проявів підлітків в контексті їх особистісного становлення. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*, Вип 16 (45), 25–40. ISSN 2522-9931
7. Литвиненко, О. (2020). Технології психопрофілактичної роботи в контексті онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків. *Проблеми сучасної психології*, № 2 (18), 179–186. ISSN 2310-4368
8. Литвиненко, О. (2020). Технології психокорекційної роботи в контексті онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*, №34 (2), 91–98. ISSN 2311-2409
9. Литвиненко, О. (2020). Адаптація україномовної версії Дюссельдорфського опитувальника схем для дітей. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, №3, 108–114. ISSN 2312-3206
10. Литвиненко, О. (2020). Взаємозв'язок когніцій та емоцій підлітків у контексті їх особистісного становлення. *Психологічний часопис*, Том 6, №4, 159–168. ISSN 2414-0023
11. Литвиненко, О. & Бандура, Ю. (2019). Депресивні та тривожні прояви у старшокласників залежно від соціодемографічних факторів. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*, 32, 70–75. ISSN 2311-2409
12. Литвиненко, О. (2019). Практичні аспекти роботи психолога із внутрішньо переміщеними студентами першого курсу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 1 (10), 60–63. ISSN 1728-3817
13. Литвиненко, О. (2019). Особистісні чинники формування навичок довгострокового планування у підлітків. *Актуальні проблеми психології*, Т. VI, Вип.15 : Психологія обдарованості, 229–236. ISSN 2072-6693
14. Лозова, О. & Литвиненко, О. (2019). Наративні індикатори дисфункційних когнітивних схем підлітків. *Психолінгвістика*, 26 (1), 228–245. ISSN 2309-1797.
15. Литвиненко, О. (2018). Психологічний супровід та підтримка слабчущих студентів як запорука їх особистісного становлення. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*, 29, 67–72. ISSN 2311-2409
16. Литвиненко, О. (2017). Особливості тренінгової роботи з мріями студентів, які мають порушення слуху. *Проблеми сучасної психології*, Вип. 35, 272–283. ISSN 2227-6246
17. Литвиненко, О. (2015). Корекція почуття провини у молодших підлітків засобами психологічного тренінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, №5-6, 94–100. ISSN 2312-3206

18. Lytvynenko, O. (2015). Peculiarities of the Perception of Classical and Modern Literary Texts. *Актуальні проблеми психології*, Том IV, Вип. 11 : Психологія розвитку дошкільника, 33–45. ISSN 2072-4772

Статті у наукових фахових виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

19. Lytvynenko, O. (2021). Representation of the rules for living in personal narratives of adolescents with hearing impairments. *East European Journal of Psycholinguistics*. Vol 8. №2. 75–89. ISSN 2312-3265

20. Lytvynenko, O. (2021). The Influence of Maladaptive Cognitive Schemas of Adolescents with Vision Impairments on their Affective Sphere. *International Journal of Scientific & Technology Research*, (10(5)). 294–297. ISSN 2277-8616

21. Lytvynenko, O. (2019). The Problems of Psychological Adaptation and Support of Internally Displaced First-Year Students. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VII (84), 58–61. ISSN 2308-5258

Статті в інших виданнях:

22. Литвиненко, О. (2018). Особливості адаптації внутрішньо-переміщених студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ. *Посттравматичний стрес: дорослі, діти і родини в умовах війни*, Т. 3, 303–311. ISSN 978-966-2760-85.

23. Литвиненко, О. (2017). Психологічний супровід іноваційної діяльності у школі: зміст та напрями реалізації. *Рідна школа*, №5-6, 61–64. ISSN 0131-6788

Тези наукових доповідей:

24. Литвиненко, О. (2020). Групова психокорекційна робота в межах інклюзивного освітнього простору. *Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики: тези доповідей XX Міжнародної науково-практичної конференції*, 77–78.

25. Литвиненко О. О. (2020). Онлайн-технології психокорекційної роботи зі школярами. *Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії*, 228–230. ISSN 978-617-7945-14-6

26. Литвиненко, О. (2020). Об'єктивні та суб'єктивні критерії гармонійності особистісного становлення підлітків. *Цінності освітнього простору і аксіогенез обдарованої особистості: тези доповідей XI наук.-практ. семінару*, 28–29.

27. Литвиненко, О. (2020). Структура та специфіка академічної мотивації підлітків, які мають порушення зору. *Психологічний і педагогічний дискурс: наукові записки вчених: збірник матеріалів конференції*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 90–93.

28. Литвиненко, О., Білошицька, І. & Кушнір, К. (2019). Особливості ставлення підлітків до їх зовнішнього вигляду. *Taras Shevchenko 4th International Congress on Social Sciences*. 1151–1161.

29. Литвиненко, О. & Шинкарьова, Л. (2019). Етнопсихологічні особливості сприймання казкових історій дітьми молодшого шкільного віку. *Навчання*,

виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 169–174.

30. Литвиненко, О. (2019). Структура та специфіка академічної мотивації підлітків, які мають порушення слуху. *Раціогуманістичні студії [збірник наукових статей за матеріалами круглого столу 30 травня 2019 р.]*. 163–171.
31. Ващенко, І. & Литвиненко, О. (2016). Дискурсивні особливості мрій студентів з порушеннями слуху. *Психолінгвістика в сучасному світі*. XI. 24–27.
32. Литвиненко, О. (2015). Професійно-етичні аспекти взаємодії шкільного психолога з педагогами та батьками учнів. *Тенденції розвитку психології в Україні: Історія та сучасність*. 75–77.
33. Литвиненко, О. (2015). Можливості дослідження ставлення старшокласників до власної країни. *Проблеми особистості в сучасній науці: Результати та перспективи дослідження*. XVII. 79–82.
34. Ващенко, І. & Литвиненко, О. (2015). Роль психологічного супроводу підлітків у процесі формування суспільства сталого розвитку. *Діалог культур – основа формування культури суспільства сталого розвитку*. 1–2.
35. Ващенко, І. & Литвиненко, О. (2015). Вплив авторської орієнтації на особливості сприймання тексту читачем. *Психолінгвістика в сучасному світі*. X. 18–20.

АНОТАЦІЇ

Литвиненко О. О. Онтогенез і дизонтогенез особистісного становлення підлітків. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено аналізу загальних закономірностей становлення особистості підлітків в контексті онтогенезу і дизонтогенезу. Робота містить теоретичне обґрунтування, методичні засади, результати емпіричного дослідження цієї проблеми.

У дисертації представлено концептуальні узагальнення, що знайшли відображення в моделі онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків. В межах запропонованої моделі структура особистості розглядається як така, що реалізується у двох підсистемах: універсальній та генетично-обумовленій. Універсальною є система внутрішньоструктурних зв'язків між когнітивною, поведінковою та афективною складовими, а також вплив характеристик цих складових на формування загальних особистісних тенденцій. Своєю чергою, змістова наповненість та спрямованість особистісної сфери є суттєво відмінною для підлітків, які мають порушення слуху і зору та їх однолітків, які не мають таких порушень. Відповідно, дана підсистема особистості є генетично-обумовленою.

Розуміння структурно-функціональної організації елементів особистісних підсистем дозволяє пояснити специфіку онтогенезу та дизонтогенезу особистісного становлення підлітків.

Доведено, що генетичний контекст становлення визначає специфіку особистісних проявів, але не є фактором, що суворо їх не обмежує. Відповідно, можливою та доцільною є робота з підлітками, чиє становлення відбувається в контексті дизонтогенезу, заснована на онтогенетичних принципах та спрямована на активацію компенсаторних механізмів.

На основі концептуальної моделі розроблено програми психологічної профілактики та корекції дисгармонійності особистісного становлення для підлітків, становлення яких відбувається як в контексті онтогенезу, так і в контексті дизонтогенезу. У роботі представлено показники ефективності впровадження зазначених програм, що свідчать про доцільність їх подальшого практичної реалізації.

Ключові слова: онтогенез, дизонтогенез, особистість, становлення, підлітковий вік, когніції, емоції, поведінка, порушення слуху, порушення зору.

Литвиненко Е. А. Онтогенез и дизонтогенез личностного становления подростков. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена анализу общих закономерностей становления личности подростков в контексте онтогенеза и дизонтогенеза. Работа содержит теоретическое обоснование, методические основы, результаты эмпирического исследования обозначенной проблемы.

В диссертации представлены концептуальные обобщения, нашедшие отражение в модели онтогенеза и дизонтогенеза личностного становления подростков. В рамках предложенной модели, структура личности рассматривается как образование, которое реализуется в двух подсистемах: универсальной и генетически обусловленной. Универсальной является система внутрискруктурных связей между когнитивной, поведенческой и аффективной составляющими, а также влияние характеристик этих составляющих на формирование общих личностных тенденций. В свою очередь, содержательная наполненность и направленность личностной сферы существенно отличной для подростков, имеющих нарушения слуха и зрения и их сверстников, не имеющих таких нарушений. Соответственно, данная подсистема личности является генетически обусловленной. Понимание структурно-функциональной организации элементов личностных подсистем

позволяет объяснить специфику онтогенеза и дизонтогенеза личностного становления подростков.

Доказано, что генетический контекст становления определяет специфику личностных проявлений, но не является фактором, строго их ограничивающим. Соответственно, возможной и целесообразной является работа с подростками, чье становление происходит в контексте дизонтогенеза, основанная на онтогенетических принципах и направленная на активацию компенсаторных механизмов.

На основе концептуальной модели разработаны программы психологической профилактики и коррекции дисгармоничности личностного становления для подростков, становление которых происходит как в контексте онтогенеза, так и в контексте дизонтогенеза. В работе представлены показатели эффективности внедрения указанных программ, свидетельствующие о целесообразности их дальнейшей практической реализации.

Ключевые слова: онтогенез, дизонтогенез, личность, становление, подростковый возраст, когниции, эмоции, поведение, нарушение слуха, нарушение зрения.

Lytvynenko O. O. Ontogenesis and Dysontogenesis of Adolescents' Personal Formation. Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Psychological Sciences in specialty 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology. – Kostiuk Institute of Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the analysis of general principles of adolescents' personality formation in the context of ontogenesis and dysontogenesis. The work contains theoretical substantiation, methodical bases and the results of empirical research of this problem.

The dissertation presents conceptual generalizations that are reflected in the model of ontogenesis and dysontogenesis of adolescents' personal formation. Within proposed model the structure of personality is considered as one that is realized in two subsystems: universal and genetically determined. The system of internal structural connections between cognitive, behavioural and affective spheres is universal, as well as the influence of the characteristics of these spheres on the formation of general personal tendencies. In turn, the content and of personal sphere orientation differs significantly in adolescents with hearing and visual impairments and their peers who do not have such impairments. Accordingly, this personality subsystem is genetically determined. Understanding the structural and functional organization of the elements of personal subsystems allows us to explain the specifics of ontogenesis and dysontogenesis of adolescents' personal formation.

The empirical research allowed to output genetically determined differences in adolescents' personal sphere. The implementation of these differences includes two trends. The first trend is that certain personal manifestations of adolescents with hearing impairment who live in conditions of verbal deprivation are quite specific. At the same time, visual deprivation does not have such a systemic influence on the formation of personality trends. That determines the compliance of the characteristics of adolescents with visual impairments and the characteristics of their peers from normative sample. That allows to make a conclusion that the significant factor in the formation of differences is not the genetic context of formation, but the specifics of adolescents' disorder. On the other hand, the second trend suggests the existence of some personal characteristics that are specific for adolescents with visual and hearing impairments. This suggests the presence of a dysontogenetic structure of personality manifestations that is characterized not only by a temporal delay of formation, but also by the uniqueness of the systemic organization and manifestation of personal features. Thus, it is proved that the genetic context of formation determines the specificity of personal manifestations, but is not a factor that strictly limits them. Accordingly, it is possible and appropriate to work with adolescents, whose formation takes place in the context of dysontogenesis, taking into consideration the ontogenetic principles. Besides, such work should be aimed at activating compensatory mechanisms of adolescents' psychics.

There have been created psychological prevention and correction programs for adolescents whose formation occurs both in the context of ontogenesis and in the context of dysontogenesis. The paper presents indicators of the effectiveness of the implementation of these programs, indicating the feasibility of their further practical realisation.

Keywords: ontogenesis, dysontogenesis, personality, formation, adolescence, cognitions, emotions, behavior, hearing impairments, visual impairments.